

ความยากจนกับกลุ่มชาติพันธุ์: กรณีศึกษาชุมชนในภาคอีสาน¹

ดร.สมศักดิ์ ศรีสันติสุข²

ไพฑูรย์ คัชมาตย์³

เพียรศักดิ์ ภักดี⁴

บทนำ

เป็นที่ทราบกันดีว่าวิถีชีวิตของประชาชนในชุมชนต่างๆ ในประเทศไทยย่อมจะมีประวัติความเป็นมาที่แตกต่างกัน ทั้งนี้เนื่องจากประวัติศาสตร์ของชาติไทยในแต่ละภาคแต่ละท้องถิ่นมีประวัติความเป็นมาที่หลากหลาย กล่าวคือ ในอดีตรัฐชาติประกอบด้วยการรวมตัวกันของอำนาจรัฐที่สามารถครอบคลุมเมืองต่างๆ โดยแต่ละเมืองยังมีเจ้าเมืองหรือผู้ปกครองปกครองตนเอง แต่เมืองเหล่านั้นจะต้องขึ้นกับนครหลวง การปกครองเช่นนี้สามารถกล่าวได้ว่ามีความหลากหลายในแต่ละภูมิภาคและท้องถิ่น ตัวอย่างเช่น วิถีชีวิตของประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในอดีตก่อนที่อาณาจักรล้านช้างจะมีอำนาจ ในบริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือนี้มีหลักฐานที่มีคนอยู่อาศัยก่อนประวัติศาสตร์คือ วัฒนธรรมเจนละ วัฒนธรรมทวารวดี และวัฒนธรรมของเขมรพระนครได้มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ไม่น้อย และอิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างที่มีอิทธิพลต่อภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน (หอศิลปวัฒนธรรมมหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2544: 27-50)

การกระจายของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน

การที่จะศึกษากลุ่มประชากรชาติพันธุ์ในภาคอีสานได้ดีที่สุดในปัจจุบันก็คือ การสำรวจประชากรที่พูดภาษาต่างๆ ก็ย่อมจะแสดงถึงความเป็นชาติพันธุ์ของกลุ่มประชากรที่พูดภาษานั้นๆ เช่น ระบบเศรษฐกิจ สังคม ขนบธรรมเนียม ประเพณี ศาสนา และความเชื่อของกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ สำหรับการกระจายของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน เราจะเห็นว่าประชากรพื้นถิ่นภาคอีสานซึ่งมีประมาณ 22 ล้านคน ในเขตอีสานใต้ลุ่มแม่น้ำชี-มูล เป็นเขตของกลุ่มชนที่พูดภาษามอญ-เขมร

---

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของการวิจัยเรื่อง " การประเมินความยากจนแบบมีส่วนร่วมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ" เป็นลักษณะการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยใช้เทคนิคการสนทนากลุ่มในการเก็บข้อมูล ระหว่างเดือนตุลาคม-พฤศจิกายน 2544

²รองศาสตราจารย์ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

³รองศาสตราจารย์ ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

⁴ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

มีประมาณ 22 ล้านคน ในเขตอีสานใต้ลุ่มแม่น้ำชี-มูล เป็นเขตของกลุ่มชนที่พูดภาษามอญ-เขมร ตระกูลออสโตรเอเชียติกเป็นส่วนใหญ่ โดยมีผู้พูดภาษาเขมรมีจำนวนมากกว่า 1 ล้าน 4 แสนคน กลุ่มชนที่พูดภาษากูย (ส่วย) จำนวนกว่า 4 แสนคน หรือกว่าร้อยละ 2 ภาษาญ้อมีจำนวน 1 หมื่นคน กลุ่มชนพูดภาษามอญประมาณพันกว่าคน กลุ่มญ้อหรือชาวบนหรือคนดงกระจายในเขตบริเวณรอยต่อของภาคอีสาน (นครราชสีมาและชัยภูมิ) กับภาคกลาง (ลพบุรี) และภาคเหนือตอนล่าง มีจำนวนประมาณ 4,000-7,000 คน ส่วนภาษาโคราชหรือภาษาไทยเป็งมีจำนวนร้อยละ 3.3 และภาษาไทยกลางประมาณร้อยละ 7 หรือประมาณ 8 แสนคน (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, 2544: 39-40)

ส่วนในเขตอีสานเหนือประกอบด้วยชนชาติพันธุ์ที่ใช้ภาษาตระกูลไท กล่าวคือ ภาษาลาว อีสาน ซึ่งเป็นภาษาของคนส่วนใหญ่ ยังมีภาษาไทยเลย ภาษาผู้ไทย ภาษาญ้อ มีจำนวนผู้พูดภาษาละประมาณร้อยละ 2.25 ภาษากะเลิง โย้ย และพวน จำนวนไม่ถึงร้อยละ 1 ภาษาแสก จำนวน 3 พันกว่าคน และกลุ่มภาษาตระกูลมอญ-เขมรได้แก่ ภาษาโซ่-ภาษาบรู ประมาณ 7 หมื่นคน โซ่ทะวี่ง เกือบ 1,500 คน และกลุ่มคนที่พูดภาษาเวียดนามประมาณ 2 หมื่นคน (สุวิไล เปรมศรีรัตน์, 2544: 40)

ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน

โดยพื้นฐานทางวัฒนธรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานมีร่องรอยของการตั้งถิ่นฐานของชุมชนต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ และพัฒนาการมาจนถึงการตั้งถิ่นฐานของชุมชนหลายกลุ่มในปัจจุบัน ถึงแม้ว่าภูมิภาคอีสานมีกลุ่มชนในกรอบวัฒนธรรมประเพณีที่คล้ายคลึงกัน แต่ก็มีกลุ่มวัฒนธรรมย่อยที่แตกต่างกันในรายละเอียดอยู่บ้าง เช่น ภาษาพูด (ดังได้กล่าวไว้ในเรื่องการกระจายของกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคต่างๆ) และพบว่าการผสมผสานกลืนทางวัฒนธรรม (assimilation) ได้เกิดขึ้นในภูมิภาคแห่งนี้ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

ชลิต ชัยครรชิต (2543) ได้แบ่งกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสานเป็น 2 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มชาติพันธุ์ลุ่มแม่น้ำโขง ได้แก่ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวหรือกลุ่มที่พูดภาษาลาว อีสาน เป็นกลุ่มที่มีจำนวนมากที่สุด นอกจากนี้มีญ้อ โย้ย ผู้ไทย แสก โซ่หรือกะได กะเลิง และบรู
2. กลุ่มชาติพันธุ์อีสานตอนล่าง ได้แก่ กลุ่มชาติพันธุ์เขมร กลุ่มชาติพันธุ์กูย กลุ่มชาติพันธุ์ไทยลาว กลุ่มไทยโคราช และกลุ่มชาวบนหรือญ้อ

ลักษณะทางเศรษฐกิจของกลุ่มชาติพันธุ์ดังกล่าวมีความแตกต่างกัน พื้นฐานการดำรงชีพส่วนใหญ่ก็คือการประกอบอาชีพเกษตรกรรม เช่น การทำนา ทำไร่ และเลี้ยงสัตว์ กลุ่มชาติพันธุ์ที่ปรับตัวได้น้อยกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่นในภาคอีสานก็คือ กลุ่มชาติพันธุ์เขมร โซ่ บรู และกะเลิง ซึ่งเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ถูกทางราชการมองว่ามีฐานะทางเศรษฐกิจด้อยกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่นๆ และไม่

ยอมรับการพัฒนาจากรัฐ นอกจากนี้บางกลุ่มชาติพันธุ์ เช่น บรู และกะเลิง เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ยังมีความสัมพันธ์กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีเศรษฐกิจการเกษตรแบบยังชีพ (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข และคณะ, 2535; เบญจลักษณ์ ธนาพร, 2538)

สำหรับลักษณะโครงสร้างทางสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ นั้นส่วนใหญ่ยังมีความผูกพันและความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติอย่างเหนียวแน่น ส่วนมากมักเป็นครอบครัวเดี่ยว กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีระบบเครือญาติฝ่ายชาย ได้แก่ ญ้อ ไย้ ผู้ไทย และแสก ส่วนกลุ่มที่มีระบบเครือญาติฝ่ายหญิง ได้แก่ กลุ่มไทยลาว (ไทยอีสาน) เขมร ไครว และกะเลิง ส่วนความเชื่อทางศาสนานั้น ปรากฏว่ากลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก และมีความเชื่อผีบรรพบุรุษควบคู่ไปด้วย การวิเคราะห์ลักษณะทางเศรษฐกิจและสังคมของกลุ่มชาติพันธุ์ที่ได้ทำการศึกษากลุ่มชาติพันธุ์ที่ได้ทำการศึกษาก่อนหน้านี้ตัวอย่าง เป็นชนชาติพันธุ์ที่ถูกรัฐบาลมองว่าเป็นชุมชนที่มีความยากจนที่สุดในจังหวัด สำหรับชนชาติพันธุ์กะเลิงในชุมชนชนบทที่ศึกษา อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นชนชาติพันธุ์ที่มีวิถีชีวิตที่พึ่งพาอาศัยสิ่งแวดล้อมตามธรรมชาติ จนถูกทางราชการกล่าวหาว่าเป็นชนชาติพันธุ์ที่มีความยากจนที่สุดในจังหวัด แต่ในขณะเดียวกันกลุ่มชาติพันธุ์นี้ได้มีผู้นำที่พยายามรักษาดำรงวัฒนธรรมของคนไทยตั้งเป็น กลุ่มอินทร์แปลง ซึ่งเป็นที่รู้จักของหน่วยราชการว่า เป็นชุมชนที่สามารถจะพึ่งตนเองและรักษาวัฒนธรรมของตนเองได้ในกระแสโลกาภิวัตน์ อย่างไรก็ตาม ก็จะมีคนในชุมชนบางคนที่ได้ถูกกระแสของการพัฒนาหรือยอมรับการพัฒนาจากรัฐ ทำให้ตระหนักถึงตนเองว่ามีความยากจนเมื่อเปรียบเทียบกับคนในชุมชนอื่น

ความยากจนมุมมองจากกลุ่มชาติพันธุ์

1. ความยากจนของกลุ่มชาติพันธุ์

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จะกล่าวได้ว่า ความยากจนมีความสัมพันธ์กับความเป็นชาติพันธุ์ของคนจนบางกลุ่ม คนจนในเมืองที่ศึกษามีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ทุกชุมชน ต่างคนต่างอยู่ ทำให้การรวมตัวกันเพื่อสร้างอำนาจต่อรองในการแก้ปัญหาในชุมชนเมืองย่อมไม่เกิดขึ้น บางชุมชนเมืองมีการแบ่งแยกกลุ่มคนจนแตกต่างกันตามกลุ่มชาติพันธุ์ โดยคนจนกล่าวว่า

“ส่วนใหญ่เป็นคนลาว แต่ก็มียี่สิบยี่สิบ เขมร ยวน เยอ ซึ่งมาจากจังหวัดใกล้เคียง”
(เพศชาย อาชีพค้าขาย อายุ 66 ปี ชุมชนแออัด จังหวัดศรีสะเกษ)

ทำให้เห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างชาติพันธุ์ในชุมชนยังห่างเหินออกไป และไปซ้ำเติมซึ่งเป็นลักษณะของความยากจนในเมืองที่มาจากหลากหลายทางวัฒนธรรมชาติพันธุ์

นอกจากนี้คนจนบางคนกล่าวว่า

“กลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มขยัน บางกลุ่มขี้เกียจ และบางกลุ่มมีชีวิตที่ลำบาก” (เพศชาย อาชีพค้าขาย อายุ 66 ปี ชุมชนแออัด จังหวัดศรีสะเกษ)

เราอาจตั้งเป็นข้อสังเกตว่า ความสัมพันธ์ระหว่างความยากจนกับกลุ่มชาติพันธุ์ในเมืองนั้น อาจกล่าวได้ว่าเป็นคุณลักษณะปัจเจกบุคคลของประชากรในเมืองที่มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นด้านชาติพันธุ์ ประชากร ภาษา ขนบธรรมเนียมประเพณี ค่านิยม ความเชื่อ และอื่นๆ ซึ่งถือได้ว่าเป็นอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ในชุมชนเมือง

อนึ่ง สำหรับความยากจนของกลุ่มชาติพันธุ์ในชนบทมักเป็นกลุ่มชาติพันธุ์เดียวกันที่อาศัยอยู่ในเขตชนบท จึงสามารถที่จะศึกษาชีวิตความเป็นอยู่ของคนจนเหล่านั้นในชุมชน รวมทั้งความเป็นอัตลักษณ์ของชุมชนชาติพันธุ์นั้นด้วย ความหมายของความยากจนจากมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์ หากพิจารณาความยากจนในมิติของกลุ่มชาติพันธุ์สำหรับคนจนในชนบท จะพบว่า ภาวะเศรษฐกิจของคนจนและความทุกข์ยากลำบากทำให้เกิดความยากจน เสมือนหนึ่งว่าความยากจนสร้างภาวะขายขอบให้กับคนจน ทำให้ไม่เห็นความสำคัญของความยากจน และคนจนมีความรู้สึกว่าความยากจนเพราะถูกกดขี่และเอาเปรียบจากคนรวย เช่น การต่อรองสินค้าป่าที่หามาได้จากคนรวย เป็นต้น

“การหาเงินไม่พอใช้ ทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ขัดสนตลอดเวลา” (เพศหญิง อาชีพรับจ้าง อายุ 60 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

บางคนกล่าวว่า

“ยากจนคือการที่ไม่มีมาแต่พ่อแม่ ต้องหาเช้ากินค่ำ” (เพศชาย อาชีพรับจ้าง อายุ 45 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

เราอาจจะสรุปว่าความหมายของความยากจนจากมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์ เป็นการมองในมิติทางโครงสร้างและทางเศรษฐกิจ กล่าวคือ มองถึงตนเองลำบากที่จะต้องทำงานหนักเพื่อที่จะหาเงินไปจุนเจือครอบครัว แต่ยังคงมีความอดทนสูง มีการบ่นในเรื่องการถูกเอารัดเอาเปรียบจากคนรวยบ้าง แต่ก็จ่ายอ้อมจากการถูกเอารัดเอาเปรียบ ทำให้มองว่ากลุ่มชาติพันธุ์มองความหมายของความยากจนในเชิงยอมรับวาทกรรม (discourse) ของการพัฒนาของรัฐที่ได้ส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชนชาติพันธุ์เหล่านี้

2. สาเหตุของความยากจน

สาเหตุของความยากจนในทัศนะของคนจนในกลุ่มชาติพันธุ์กะเลิงนั้นมองว่าเกิดจากการมีลูกมาก ที่ดินทำกินไม่สมบูรณ์ การไม่มีอาชีพรองรับ และไม่มีที่ทำกิน ดังคำพูดที่กล่าวว่า

“มีบ้านหลังเล็ก ไม่มีข้าวกิน มีลูกมากทำให้ยากจน” (เพศชาย อาชีพทำนา รับจ้าง อายุ 60 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

“ไม่มีที่ทำกิน มีแต่หนี้สิน” (เพศชาย อาชีพทำนาไร่จ้าง อายุ 75 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

“ดูที่ฐานะ ดูที่การแต่งกาย ไม่มีอาชีพรองรับ” (เพศหญิง อาชีพทำนาไร่จ้าง อายุ 42 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

จากคำพูดดังกล่าวทำให้เห็นว่าไม่มีทรัพยากรในเรื่องที่ทำกิน ทำให้ต้องไปมีอาชีพทำนาไร่จ้าง รายได้ไม่พอกับครอบครัวที่มีลูกมาก จึงเป็นการขาดแคลนทรัพยากรทำให้ครอบครัวยากจน

เมื่อวิเคราะห์สาเหตุของความยากจนจากมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์ย่อมจะพบว่า เนื่องจากภาวะของทรัพยากรที่ขาดแคลน อันเนื่องจากการพัฒนาของรัฐทำให้บุคคลภายนอกชุมชนเข้ามาแย่งชิงทรัพยากร และจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากร และจำนวนประชากรที่เพิ่มมากขึ้น ทำให้เกิดการแย่งชิงทรัพยากรต่างๆ หากกลุ่มชาติพันธุ์ใดที่สามารถปรับตัวได้ก็ไม่น่าเป็นปัญหามากนัก แต่ถ้าปรับตัวไม่ได้ก็จะกลายเป็นคนยากจนในกลุ่มชาติพันธุ์นั้นๆ ในที่สุด การแก้ไขความยากจนในมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์ การแก้ไขความยากจนในมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์ส่วนใหญ่มองว่า ไม่สามารถแก้ไขปัญหาด้วยตนเองเพราะเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง จึงควรเป็นหน้าที่ของรัฐบาลที่จะต้องแก้ไข เช่น ที่ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิงที่ต้องการให้รัฐบาลจัดหาที่นาให้คนยากจนหรืออยากมีที่ดินทำกิน ดังคำพูดที่ว่า

“อยากให้จัดหาที่นาให้คนยากจนเป็นอันดับแรก” (เพศชาย อาชีพทำนาไร่จ้าง อายุ 60 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

เราอาจกล่าวได้ว่าการแก้ไขปัญหาตามมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์เป็นไปในการแก้ปัญหาเชิงโครงสร้าง รัฐบาลจึงควรมีหน้าที่ที่จะขจัดปัญหาความยากจนที่เกิดขึ้น แต่ในระยะยาวกลุ่มชาติพันธุ์ได้มองการแก้ปัญหาในระดับชุมชนที่ต้องการให้ชุมชนมีความเข้มแข็ง และควรส่งเสริมให้เยาวชนรุ่นลูกมีการศึกษาที่สูงขึ้น เพื่อที่จะได้เข้าใจและหาหนทางที่จะแก้ไขปัญหาให้พ้นจากความยากจนในอนาคตได้บ้างไม่มากนัก

ผลกระทบของกระบวนการพัฒนาของรัฐต่อกลุ่มชาติพันธุ์

การที่ประเทศไทยมีแผนการพัฒนาประเทศมาได้หลายฉบับ โดยแผนการพัฒนาประเทศส่วนใหญ่มีแผนงานและโครงการต่างๆ ในลักษณะเป็นนโยบายเบื้องบนลงสู่เบื้องล่าง (top-down policy) ทำให้แผนงานและโครงการต่างๆ ไม่ได้สนองกับความต้องการของประชาชนในวิถีชีวิตที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ แม้ว่าในแผนพัฒนาประเทศฉบับที่ 8 จะเน้นการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ โดยให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการเสนอแผนงานและโครงการต่างๆ ในลักษณะที่เป็นนโยบายเบื้องล่างสู่เบื้องบน (bottom-up policy) ก็ตาม แต่ระบบคิดของผู้บริหารระดับนโยบาย

ยังไม่ปรับเปลี่ยนกระบวนการพัฒนา จึงทำให้แผนการพัฒนาประเทศที่ผ่านมาไม่ค่อยประสบความสำเร็จ ความเหลื่อมล้ำทางสังคมระหว่างคนรวยและคนจนมีมากขึ้น รวมทั้งการที่ประเทศมีนโยบายระบบเศรษฐกิจเสรี โดยไม่ได้เข้าใจและไม่เห็นความสำคัญของวิถีชีวิตของประชาชนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ทำให้การพัฒนาความหลากหลายทางชาติพันธุ์ถูกละเลย จนประเทศเข้าไปสู่ระบบเศรษฐกิจโลกจนเกิดภาวะวิกฤติเศรษฐกิจเกิดขึ้นในปี พ.ศ.2540 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน (สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, 2539)

ผลกระทบของกระบวนการพัฒนาของรัฐที่ผ่านมา ได้ส่งผลกระทบต่อชุมชนชาติพันธุ์หลายประการดังต่อไปนี้

1. การกีดกันทางสังคม (Social exclusion)

การกีดกันทางสังคมต่อกลุ่มชาติพันธุ์ขึ้นอยู่กับลักษณะความเป็นเอกลักษณ์ หรืออัตลักษณ์ของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ ระบบความสัมพันธ์ทางชาติพันธุ์หรือชาติพันธุ์สัมพันธ์ (Ethnicity) เป็นการแสดงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาติพันธุ์ต่างๆ มากน้อยเพียงใด? และมีระดับความสัมพันธ์เป็นอย่างไร? (สุเทพ สุนทรภัสช, 2542: 89-90) การกีดกันทางสังคมที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไม่ได้มีปรากฏการณ์ทางสังคมที่เด่นชัดเกี่ยวกับการกีดกันจากชนกลุ่มใหญ่ แต่ไม่สามารถปรับตัวตามกระแสการพัฒนาของบางกลุ่มชาติพันธุ์ ทั้งนี้เนื่องจากรัฐบาลได้มุ่งตระหนักและมุ่งเน้นการพัฒนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพิเศษ เพราะเป็นพื้นที่หรือภูมิภาคที่มีความยากจนมากกว่าภาคอื่นๆ ทำให้หน่วยงานพัฒนาของรัฐและเอกชนได้เข้ามาทำงานพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่อย่างต่อเนื่อง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 ซึ่งเริ่มใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับแรก ทำให้ประชาชนในภูมิภาคแห่งนี้ได้รับการพัฒนาอย่างต่อเนื่องจนถึงปัจจุบัน แต่อย่างไรก็ตาม แม้ว่าการบวนการกลืนทางวัฒนธรรมจะเกิดขึ้นแต่ความเป็นอัตลักษณ์ของแต่ละชาติพันธุ์ยังคงอยู่ในด้านภาษา วัฒนธรรมและความเชื่อไม่เป็นไปตามกระแสของการพัฒนาจากรัฐ จนทำให้รัฐมองว่าบางกลุ่มชาติพันธุ์ไม่สนใจการพัฒนา ในขณะที่กลุ่มชาติพันธุ์มองรัฐบาลว่าไม่พยายามเข้าใจวิถีชีวิตของตน การพัฒนาที่ผ่านมาทำให้วิถีชีวิตลำบากมากขึ้น

เราอาจจะกล่าวได้ว่า การกีดกันทางสังคมของรัฐที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์นั้น มีระดับของการกีดกันทางสังคม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบททางโครงสร้างของสังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะกลุ่มคนที่ยากจนในชุมชนชาติพันธุ์ ยิ่งได้รับการเลือกปฏิบัติหรือความรังเกียจเหยียดฉันทและการกีดกันทางสังคมมากกว่ากลุ่มที่ไม่ยากจน และการแก้ไขปัญหาโดยการรวมกลุ่มกันเป็นความเหนียวแน่นเช่น ไทยมุสลิมเป็นตัวอย่างหนึ่งในการต่อต้านการกีดกันทางสังคม ที่รัฐบาลมีนโยบายที่สวนทางกับจารีตประเพณีของวัฒนธรรมอิสลามในชนชาติพันธุ์ไทยมุสลิมนั่นเอง ความคงอยู่ของความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ตลอดระยะเวลา 40 ปีที่รัฐบาลได้มีแผนพัฒนาประเทศ ผลกระทบที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์ ก็คือ การได้รับวัฒนธรรมบางอย่างเช่น วิถีชีวิตในด้านเศรษฐกิจที่ดี

ขึ้น แต่ชนบทรอบนิคมประเพณีและวัฒนธรรมในแต่ละชาติพันธุ์ยังคงอยู่และรักษาไว้อย่างเหนียวแน่น ซึ่งถือเป็นความเข้มแข็งทางวัฒนธรรม และปัจจุบันได้พิสูจน์แล้วว่า แต่ละชุมชนชาติพันธุ์ได้แสดงความเป็นอัตลักษณ์และภูมิปัญญาของตนจนเริ่มเป็นที่ยอมรับของรัฐบาล แต่กลุ่มคนยากจนในแต่ละชาติพันธุ์ก็ยังเป็นกลุ่มที่ด้อยโอกาสที่ไม่สามารถต่อต้านการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น วิถีชีวิตความเป็นอยู่ก็ยังคงเดิม ยิ่งชุมชนที่อยู่ห่างไกลความเจริญก็ยิ่งจะไม่ได้รับความสนใจในการพัฒนา ซึ่งอาจจะมองอีกมิติหนึ่งว่า ยิ่งห่างไกลความเจริญ ก็ยิ่งสร้างความเข้มแข็งทางวัฒนธรรมให้กับชุมชนชาติพันธุ์นั้นอีกด้วย ทั้งนี้เราจะเห็นได้ว่ากลุ่มชาติพันธุ์ที่ได้ศึกษามีความคงอยู่ของความเข้มแข็งในทางภาษา วัฒนธรรม และศาสนาในแต่ละชาติพันธุ์เป็นอย่างมาก

2. ความไม่มั่นคงทางอาหารและการลดน้อยลงของทรัพยากรธรรมชาติ

ลักษณะของความไม่มั่นคงทางอาหารมักจะเกิดกับชนกลุ่มใหญ่ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือกลุ่มลาวอีสาน เนื่องจากมีการเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้อาหารไม่เพียงพอ จึงมีการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติเป็นอย่างมาก กลุ่มชาติพันธุ์กะเลิงในภาคอีสาน เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่ศึกษาได้ตระหนักถึงปัญหาความมั่นคงทางอาหาร และการลดน้อยลงของทรัพยากรธรรมชาติ (ดังได้กล่าวไว้ในสาเหตุของความยากจน) เนื่องจากเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่สามารถรักษาอาหารและสิ่งแวดล้อมธรรมชาติไว้ได้ โดยมีวิถีชีวิตแบบยังชีพ แต่มีการแย่งชิงทรัพยากรที่มาจากคนภายนอกชุมชน ทำให้ทรัพยากรธรรมชาติในชุมชนลดลง

กลุ่มชาติพันธุ์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยส่วนมาก ยังรักษาและอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยเฉพาะชนชาติพันธุ์กะเลิงซึ่งได้อยู่อาศัยในพื้นที่ป่ามากกว่า 150 ปี ก่อนที่รัฐบาลจะได้ประกาศให้เป็นป่าสงวนแห่งชาติ แสดงให้เห็นว่าการเข้าถึงทรัพยากรของกลุ่มชาติพันธุ์ได้ง่าย

อย่างไรก็ดี กลุ่มทางชาติพันธุ์แต่ละครัวเรือนมีที่ดินทำกินน้อยมาก เมื่อที่ดินน้อยทำให้ผลผลิตทางการเกษตรไม่เพียงพอต่อการบริโภค ชาวบ้านมักจะต้องไปรับจ้างทั้งในภาคเกษตรและรับจ้างทั่วไป ซึ่งเป็นงานในชุมชนและนอกชุมชน นอกจากนี้รายได้อีกส่วนหนึ่งของชาวบ้านก็คือการหาของป่าไปขาย เช่น ผักป่า เห็ด หน่อไม้ เนื่องจากชุมชนมีทรัพยากรป่าไม้ที่ยังอุดมสมบูรณ์อยู่มาก ซึ่งเป็นป่าทางทิศเหนือ คนในชุมชนเรียกว่าภูกะเซอ และมีชื่อเสียงในการหาของและขายของป่า

“ชาวบ้านไปหาของป่าที่ป่ากะเซอใกล้ๆ หมู่บ้าน มีหน่อไม้ เห็ด ผักหวาน ส่วนสัตว์ป่า มีหนู มีกระแต หนูป่า มีมากตามฤดูกาล ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็อาศัยอาหารจากป่ากัน (เพศหญิง อาชีพทำนาและรับจ้าง อายุ 42 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

“เมื่อก่อนป่าแถวนี้จะมีหนูป่า กวาง ช้าง เดียวนี้ไม่มีแล้ว สัตว์ป่าหายไปหมด ประมาณ 20-30 ปีแล้ว มันเกิดจากการที่คนไปตัดไม้ทำลายป่า” (เพศชาย อาชีพรับจ้าง อายุ 67 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

แต่ในปัจจุบันการเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติได้ลดน้อยลง เพราะมีบุคคลภายนอกไปตัดไม้ทำลายป่า ทำให้การเข้าถึงทรัพยากรธรรมชาติลดลง

เราอาจจะสรุปได้ว่า ลักษณะของความไม่มั่นคงทางอาหารในกลุ่มชาติพันธุ์ย่อมแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับกลุ่มชาติพันธุ์ใดมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวที่สามารถยืนหยัดกับวัฒนธรรมท้องถิ่นของตนอย่างเคร่งครัด ก็ย่อมจะดำรงไว้ซึ่งอัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ และย่อมจะมีวิถีชีวิตทางวัฒนธรรมที่พึ่งพิงกับทรัพยากรธรรมชาติ อาหารในป่ายังมีให้กิน ในทางตรงกันข้ามกลุ่มชาติพันธุ์ใดที่ได้มีการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและทำลายสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ หรือชนชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือคือ กลุ่มลาวอีสานในอดีตเคยบุกเบิกป่ามาทำไร่บ่อ ไร่มัน และไร่อ้อย ก็จะทำให้ป่าลดน้อยลงได้ หรือชาวประมงพาณิชย์ในภาคใต้เข้ามาแย่งทรัพยากรสัตว์น้ำทำให้ทรัพยากรสัตว์น้ำลดลงด้วย การขาดโอกาสการเข้าถึงบริการสุขภาพและการศึกษาของกลุ่มชาติพันธุ์ การศึกษาความยากจนกับกลุ่มชาติพันธุ์ที่เห็นอย่างชัดเจนในเรื่องผลกระทบของการพัฒนาที่รัฐได้ส่งเสริมสุขภาพให้กับประชาชนทุกคนนั้น อาจจะทำให้กลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความยากจนขาดโอกาสเป็นอย่างมากเมื่อเจ็บป่วย จะไปสถานีอนามัยใกล้บ้านและมักไปรักษาที่คลินิก การไปโรงพยาบาลค่อนข้างน้อยเพราะไม่มีเงินที่จะไป ยกเว้นเมื่อป่วยหนักจริงๆ ซึ่งก็ต้องใช้เงินเป็นค่ารักษาจำนวนมาก ในนโยบาย 30 บาทรักษาทุกโรค จึงเป็นที่พึ่งของคนยากจน แต่ก็ยังคิดว่าน่าจะรักษาโรคฟรีเหมือนกับบัตรทองเพราะผู้ที่มีรายได้น้อย

“โครงการ 30 บาทรักษาทุกโรค ถือว่าไม่ช่วยเหลือคนจน ควรจะรักษาฟรี ทำให้คนยากจนเดือดร้อน” (เพศหญิง อาชีพรับจ้าง อายุ 43 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

สำหรับการศึกษาของคนยากจนในกลุ่มชาติพันธุ์มีลักษณะที่คล้ายคลึงกันก็คือ ขาดโอกาสทางการศึกษา บางครั้งไม่มีเงินส่งลูกเรียน ต้องให้ลูกหยุดเรียน การศึกษาของคนยากจนจึงอยู่ในระดับต่ำ แสดงให้เห็นว่าการพัฒนาของรัฐในส่วนของโรงเรียนยังไม่ได้เข้าถึงคนยากจนในชุมชนชาติพันธุ์เลย และไม่มี ความสนใจที่จะปรับเปลี่ยนหลักสูตรให้เข้ากับวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชนชาติพันธุ์ ทำให้ระบบการศึกษาในกลุ่มชาติพันธุ์ไม่ประสบผลสำเร็จ

จากข้อความดังกล่าวข้างต้นย่อมจะเห็นว่า คนยากจนในกลุ่มชาติพันธุ์มีความคาดหวังว่าในอนาคตชีวิตความเป็นอยู่จะดีขึ้นหากลูกได้รับการศึกษาที่สูงขึ้น อย่างน้อยก็คาดหวังว่าจะหลุดพ้นจากความยากจนได้บ้าง นอกจากนี้ย่อมแสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของการพัฒนาของรัฐเกี่ยวกับการศึกษาที่ผ่านมา และเป็นความหวังของคนยากจนที่จะเห็นการพัฒนาของรัฐเกี่ยวกับการศึกษาให้กับบุตรหลานของเขาในอนาคตอีกด้วย

3. ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในกลุ่มชาติพันธุ์

ผลกระทบของการพัฒนาที่มีต่อวิถีชีวิตของกลุ่มชาติพันธุ์ก็เหมือนกับชนกลุ่มใหญ่ คือ ปัญหาความไม่สมดุลของการพัฒนาชนบทและเมือง และปัญหาทางสังคมต่างๆ เช่น ปัญหาครอบครัว ปัญหาความยากจน และปัญหายาเสพติด ดังคำกล่าวที่ว่า

“ทะเลาะกันเวลาไม่มีเงิน” (เพศหญิง อาชีพรับจ้าง อายุ 43 ปี ชุมชนชาติพันธุ์กะเลิง จังหวัดสกลนคร)

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

1. บทสรุป

เมื่อกล่าวถึงกลุ่มชาติพันธุ์ย่อมเป็นที่ทราบกันดีแล้วว่า กลุ่มชาติพันธุ์เป็นกลุ่มที่ด้อยโอกาสต่างๆ เมื่อเปรียบเทียบกับชนกลุ่มใหญ่ที่จะได้รับการพัฒนาจากรัฐ ผลของการพัฒนามีปัญหาความยากจนที่เกิดขึ้นในกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งไม่อาจหลีกเลี่ยงได้เลย ทั้งนี้เนื่องจากกลุ่มชาติพันธุ์มีความรู้สึกว่าเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีวัฒนธรรม และประเพณีที่แตกต่างกับชนกลุ่มใหญ่ เช่น การใช้ภาษา การแต่งกาย และความเชื่อที่แตกต่างกับชนกลุ่มใหญ่ ทำให้มีการปรับตัวเพื่อการยอมรับจากชนกลุ่มใหญ่ ซึ่งเป็นไปตามขั้นตอนของระบบชาติพันธุ์สัมพันธ์ แม้ในกลุ่มชาติพันธุ์เองก็ยังมี ความแตกต่างกันไป แต่โดยทั่วไปแล้วความยากจนที่เกิดขึ้นมักเป็นความยากจนในระดับชุมชนชาติพันธุ์เป็นส่วนใหญ่

ประเทศไทยเป็นประเทศหนึ่งในอาเซียนที่ประกอบด้วยชนชาติพันธุ์หลายชาติพันธุ์ ได้มีการศึกษาการกระจายของภาษาในประเทศไทย ซึ่งอาจจะคาดหวังว่าความแตกต่างในการใช้ภาษาพูดก็แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างทางชนชาติพันธุ์นั้นๆ ด้วย ส่วนลักษณะทางเศรษฐกิจของชนชาติพันธุ์ส่วนใหญ่เป็นเศรษฐกิจแบบยังชีพ และลักษณะสังคมยังมีความผูกพันอย่างเหนียวแน่นในระบบครอบครัวและเครือญาติ มีความเชื่อในทางศาสนาอย่างเคร่งครัดตามความเชื่อของแต่ละชาติพันธุ์

สำหรับมุมมองของความยากจนที่สะท้อนออกมาคือ มุมมองทางโครงสร้างและทางเศรษฐกิจแสดงให้เห็นว่า กลุ่มชาติพันธุ์ได้ถูกวางทรรคมจากการพัฒนาจากรัฐเป็นอย่างมาก จนยอมรับความยากจนเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต และยอมทำตามกระแสการพัฒนาของรัฐ

สาเหตุของความยากจนจากมุมมองของคนยากจนของชนชาติพันธุ์นั้น พบว่า กลุ่มชาติพันธุ์มีความเข้าใจและตระหนักว่าเกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรจากคนภายนอก ทำให้ทรัพยากรลดน้อยลง ประกอบกับการเพิ่มขึ้นของประชากรทำให้ทรัพยากรลดน้อยลง และส่งผลกระทบต่อชีวิตความเป็นอยู่เป็นอย่างมาก ทำให้กลายมาเป็นปัญหาของความยากจน

การแก้ไขปัญหาคายากจนจากมุมมองของคนยากจนของกลุ่มชาติพันธุ์ก็คือ จะต้องแก้ที่ต้นเหตุคือ ทำอย่างไรให้ทรัพยากรธรรมชาติเพิ่มมากขึ้นหรือให้เหมือนเดิม ซึ่งก็ต้องอาศัยอำนาจรัฐที่จะจัดการทรัพยากรธรรมชาติ การแก้ไขด้วยตนเองจึงเป็นไปได้ แต่มองการแก้ไขปัญหาระยะยาวที่ต้องส่งเสริมเยาวชนรุ่นหลังให้มีการศึกษาที่สูงขึ้น โดยไม่ทำลายวัฒนธรรมท้องถิ่น แต่เข้าใจการแก้ไขปัญหาคายากจนด้วยชุมชนของตนเอง

ส่วนผลกระทบของกระบวนการพัฒนาของรัฐที่มีต่อกลุ่มชาติพันธุ์คือ การกีดกันทางสังคม ความคงอยู่ของความเข้มแข็งทางวัฒนธรรม ความไม่มั่นคงทางอาหารและการลดน้อยของทรัพยากรธรรมชาติ การขาดโอกาสการเข้าถึงสุขภาพและการศึกษาของรัฐ และปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชน

2. ข้อเสนอแนะ

การที่จะส่งเสริมและพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่ หรือวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ให้หลุดพ้นจากความยากจนในมุมมองของรัฐ และให้เกิดการพัฒนาวิถีชีวิตความเป็นอยู่ตามมุมมองของกลุ่มทางชาติพันธุ์นั้น ใคร่ขอเสนอแนะเป็น 2 แนวทาง ซึ่งจะต้องทำควบคู่กันไป ดังต่อไปนี้

2.1 ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายและการพัฒนา

(1) หน่วยงานของรัฐและเอกชนจะต้องตระหนักและเข้าใจความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ว่า ในแต่ละชนชาติพันธุ์มีอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีความผูกพันกับชีวิตและจิตใจ และพลังพลวัตการปรับตัวของมนุษย์ในสังคม ซึ่งมีระบบคิดสร้างสรรค์และการปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและสิ่งแวดล้อมที่เกิดขึ้น

(2) หน่วยงานของรัฐและเอกชนจะต้องศึกษาชุมชน และวิเคราะห์วัฒนธรรมแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ตั้งแต่อดีตและปัจจุบัน โดยใช้มิติทางวัฒนธรรมจากมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์เพื่อจะสามารถเข้าใจระบบคิด การสร้างสรรค์ การปรับตัว และการแก้ไขปัญหาคายากจนของกลุ่มชาติพันธุ์ได้อย่างเหมาะสม

(3) หน่วยงานของรัฐและเอกชนจะต้องปรับเปลี่ยนระบบคิดจากการพัฒนาวัฒนธรรม มาใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา โดยมีการวางแผนปฏิบัติการพัฒนาร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์แต่ละชาติพันธุ์ และยอมรับความหลากหลายของการพัฒนากลุ่มชาติพันธุ์เหล่านั้น นอกจากนี้ควรค่อยๆ ถอนตัวเมื่อชุมชนสามารถวางแผนและพัฒนาได้ด้วยตนเอง

(4) หน่วยงานของรัฐและเอกชนจะต้องใช้หลักกลุ่มชาติพันธุ์เป็นศูนย์กลางการพัฒนา เพื่อทำให้เกิดแนวความคิดของการมองปัญหาเป็นองค์รวม และมองระบบคิดของประชาชนเป็นสำคัญ

(5) หน่วยงานของรัฐและเอกชนจะต้องส่งเสริมและสนับสนุนการรวมกลุ่มเป็นองค์กรประชาชน โดยพัฒนาตามความต้องการของชุมชนเป็นหลักสำคัญ

2.2 ข้อเสนอแนะการพัฒนาจากมุมมองของกลุ่มชาติพันธุ์

(1) ต้องการให้หน่วยงานของรัฐและเอกชนเข้าใจและยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรมของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์

(2) ต้องการให้หน่วยงานของรัฐและเอกชนถ่ายทอดความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาที่เหมาะสมกับวัฒนธรรมแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์

(3) ต้องการให้หน่วยงานของรัฐและเอกชนตระหนักและร่วมกับกลุ่มชาติพันธุ์ในกระบวนการเรียนรู้การพัฒนาร่วมกัน

(4) ต้องการให้หน่วยงานของรัฐและเอกชนยอมรับการมีศักยภาพแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์ที่มีความรู้ความสามารถที่จะรวมกลุ่มเป็นองค์กรประชาชนและสามารถที่จะแก้ไขปัญหาของตนเอง โดยควรให้โอกาสการเข้าถึงทรัพยากรต่างๆ กับกลุ่มชาติพันธุ์อย่างเหมาะสม

เอกสารอ้างอิง

- ครองชัย หัตถา. (2541). **การค้าและการเมือง การปกครองในอดีต**. บัณฑิต: โรงพิมพ์
มิตรภาพ.
- ชนัญ วงษ์วิภาค. (2530). **ชาวน่าน: คนहु่มมาก และคนกลุ่มน้อยในเมืองน่าน**.
กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้ง กรุ๊ป จำกัด.
- ชลิต ชัยครองชีวิต. (2543). **กลุ่มชาติพันธุ์ในภาคอีสาน**. ขอนแก่น: เอกสารประกอบการบรรยาย
การอบรมมัคคุเทศก์ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.
- ณัฐวิ ทศรฐ และ สุริยา รัตนกุล. (2538). **สารานุกรมกลุ่มชาติพันธุ์ละว้า**. นครปฐม:
สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เบญจลักษณ์ ธวพร. (2538). **วัฒนธรรมชุมชนกับการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้: กรณี
ศึกษากลุ่มชาติพันธุ์กะเลิง**. ขอนแก่น: โครงการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเองปริญญา
ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, วิยุทธ์ จำรัสพันธุ์ และดุษฎิ อายุวัฒน์. (2535). **การศึกษาการ
เปลี่ยนแปลงบทบาทด้านการประกอบอาชีพของชาวชนบทอีสาน**. ขอนแก่น:
สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2539). "การพัฒนาวัฒนธรรมหรือการใช้วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา
คุณภาพชีวิตของประชาชน". *มนุษยศาสตร์สังคมศาสตร์*. 15(1) (พฤษภาคม – ตุลาคม):
63-39.
- สมศักดิ์ ศรีสันติสุข. (2543). **สังคมและวัฒนธรรมไทย**. ขอนแก่น: ภาควิชาสังคมวิทยาและ
มานุษยวิทยา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สายเมือง วิริยะศิริ. (2529). **ชาวเขาในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา
ลาดพร้าว.
- สุเทพ สุนทรเกสซ์. (2542). **"ระบบชาติพันธุ์: แนวความคิดพื้นฐานและการศึกษา"** ใน
อานันท์ กาญจนพันธุ์. บรรณาธิการ. *การวิจัยในมิติวัฒนธรรม*. เชียงใหม่: โรงพิมพ์
มิ่งเมือง.
- สุนทรี ศิลพิพัฒน์. (ม.ป.ป.). **ชาวเขาในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย
รามคำแหง.
- สุวิไล เปรมศรีรัตน์. (2544). **แผนที่ภาษาของชาติพันธุ์ต่างๆ ในประเทศไทย**.
กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา กรมศาสนา.

หอศิลปวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยขอนแก่น. *สังคมและวัฒนธรรมอีสาน*. ขอนแก่น: โรงพิมพ์
คลังนานาวิทยา.

Keyes, Charles F. (1977). *The Golden Peninsula : Culture and Adaptation in Mainland
Southeast Asia*. New York: Macmillan Publishing Inc.

Seidenfaden, Erik R. (1967). "The Kui People of Cambodia and Siam". *Journal of Siam
Society*. 1(12): 144-180.

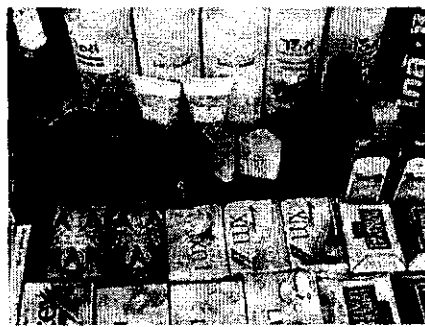
การครอบงำวัฒนธรรมการบริโภค
จากการค้าไทย-ลาว

ชลีศา รัตตสาร

การครอบงำวัฒนธรรมการบริโภคจากการค้า ไทย – ลาว

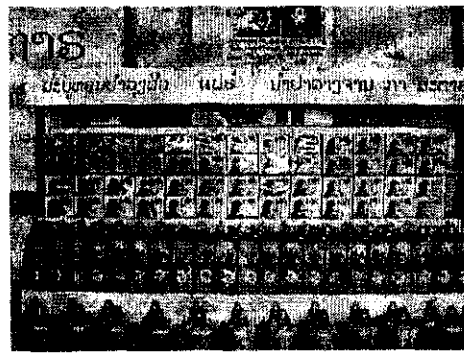
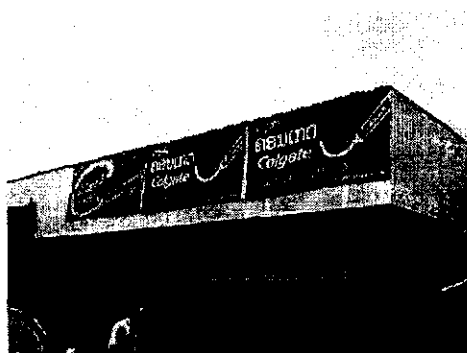
ผู้ศึกษาขอนำเสนอข้อมูลเชิงประจักษ์จากการสำรวจภาคสนามสถานการณ์ทางการค้า ไทย – ลาว ในกลุ่มเครื่องอุปโภคบริโภคและเครื่องวัฒนธรรมเป็นอันดับแรก โดยให้รายละเอียดที่เป็นข้อสังเกตและข้อเท็จจริงจากการสัมภาษณ์คนลาวในพื้นที่กำแพงนครเวียงจันทน์ ดังนี้คือ

1) สินค้าประเภทที่กำลังมีโฆษณาออกอากาศทุกวัน

ลักษณะการจัดวางสินค้าไทยบริเวณท่ารถเมย์หน้าตลาดเช้า

2) สินค้าตราหมีห้อยที่ผูกขาดการค้าในลาวมาก่อน เช่น บะหมี่กึ่งสำเร็จรูป และยาสีฟันยี่ห้อหนึ่งที่สูงไปขายอย่างเป็นทางการ และทำโฆษณาในตลาดการค้าลาวมาก่อน เมื่อมีบะหมี่ยี่ห้ออื่นเป็นตัวเลือก ก็มักจะไมเลือกซื้อ ตัวกำหนดพฤติกรรมกรรมการบริโภคสะท้อนถึง **Brand Loyalty** คือยังยึดถือยี่ห้อดังเดิม ส่วนแบ่งการตลาดบะหมี่ยี่ห้อเดิมจะมากกว่า เป็นต้น เรื่องนี้ผู้ศึกษาได้เดินทางไปยังแขวงไซสาลายสินค้าใน

ป้ายโฆษณาสินค้าไทยและสินค้าลาวซึ่งเป็นยี่ห้อยอดนิยมของชาวลาว

ตลาด การวางสินค้านำเข้าร้านมีลักษณะเหมือนแผงขายของสินค้าอุปโภคบริโภคในตลาดสดที่เมืองไทย แต่ยี่ห้อของสินค้าไทยที่กำลังออกอากาศในโทรทัศน์ และจำเพาะที่ได้เปิดตลาดการค้าในลาวด้วยตนเอง

มาก่อนหน้านั้น ที่จะมีบรรจุกัณฑ์และภาษาที่เขียนด้วยอักษรลาวและมีป้ายโฆษณาเป็นภาษาลาว วางปะปนไปกับสินค้าไทยที่กำลังนิยมใช้ในไทย และออกโฆษณาสม่ำเสมอในรายการโทรทัศน์ไทย หรือสินค้าเก่าที่ไม่ค่อยนิยมมากนักแต่ออกโฆษณาใหม่ ก็จะได้รับค่านิยมในระยะแรกที่โฆษณาออกอากาศ ต่อเมื่อภาพโฆษณาผ่านไปสักระยะหนึ่ง สินค้าชนิดนั้นจึงเสื่อมความนิยมลง

วัฒนธรรมการแต่งกาย ทั้งของแม่หญิงลาว และผู้ชายวัยทำงาน ผู้ศึกษาพบคนลาวส่วนหนึ่งยังยึดมั่นในขนบการแต่งกายแบบดั้งเดิมของลาว และในบางวาระโอกาสผู้ใหญ่วัยทำงานจะเลือกแต่งกายแบบไทยสมัยใหม่ซึ่งเป็นสินค้าแฟชั่น แต่สำหรับวัยรุ่นลาวที่ไม่ได้สวมชุดนักเรียนนิยม แต่งกายแบบแฟชั่นสมัยใหม่อย่างไทย สินค้าเหล่านี้สำหรับคนลาว แล้วเรียกว่า **รายการเครื่องวัฒนธรรม** อันได้แก่ เทป แผ่นซีดีเพลง เพลงคาราโอเกะ และ เสื้อผ้าสำเร็จรูปแบบสมัยใหม่ สินค้าดังกล่าว ถือเป็นสินค้าที่ต้องเสียค่าธรรมเนียมสูงในการผ่านด่านศุลกากรขาเข้า และมีการตรวจสอบอย่างเข้มงวด

เป็นที่สังเกตว่า ร้านขายเสื้อผ้าแฟชั่นจากประเทศไทย มีเปิดขายในตลาดเข้าน้อยมาก นับทั้งหมดแล้ว 2 ร้าน ถามเจ้าของร้านว่ามีลูกค้ามาซื้อมากแค่ไหน ก็ได้คำตอบว่า ลูกค้าที่จะซื้อจะต้องรอราคาจนถึงที่สุด ดังนั้น การไปเลือกซื้อเองที่ฝั่งไทยจึงเป็นสิ่งที่เป็ปรกติของวัยรุ่นลาวในกำแพงนครเวียงจันทน์ หากขายเสื้อผ้าชุดทำงานต้องไปซื้อที่ร้านใหญ่ที่รับของมาจากตัวแทนคนไทย ซึ่งไปเสนอขายเสื้อผ้าเหล่านั้นถึงที่ร้าน พร้อมราคาขาย / หน่วย ทางร้านไม่ต้องเดินทางเข้ากรุงเทพฯ มาซื้อเอง จากการถามพนักงานขายในร้านเล่าว่า เสื้อผ้าเหล่านี้คนลาวนิยมมาก โดยเฉพาะกลุ่มสตรีที่มีรายได้สูงซึ่งมักจะเป็นวัยกลางคนขึ้นไป สินค้าทั้งร้านมีครบชุดพร้อมเครื่องหนัง เมื่อถามถึงราคาขาย ผู้ศึกษาพบว่าราคาเสื้อผ้าที่ขายในตลาดลาวสูงกว่าที่ขายในตลาดขายส่ง ซึ่งได้แก่โบ๊เบ๊ สำเพ็ง และประตูน้ำ ประมาณ 20 เปอร์เซ็นต์ จากการบอกเล่าของพนักงานขายได้ให้ข้อสังเกตด้วยว่า สินค้าจากตลาดค้าส่งเสื้อผ้าจากเมืองไทยทั้ง 3 แห่ง การออกแบบตัดเย็บต่างกัน ราคาต่างกัน และโอกาสในการใช้งานต่างกันด้วย

เป็นที่สังเกตว่าแม่หญิงลาวตั้งแต่วัยรุ่นจนถึงวัยกลางคนบางส่วนยังให้ความนิยมผ้าไหมและผ้าฝ้าย ที่ตัดเย็บเป็นชุดสำเร็จรูป ซึ่งได้นำเข้าไปจากประเทศไทยและวางขายในตลาดเช้า หรือผ้าผืนที่ขายเป็นชุดนำเข้าจากประเทศไทยเพื่อตัดเย็บให้เป็นชุดอย่างลาวได้ ถามดูจึงรู้ว่า คนลาวเวียงจันทน์นิยมสินค้าเหล่านี้ในระดับสูง เนื่องจากราคาถูกกว่า ตัดเย็บปราณีต รูปแบบสวยงาม สวมใส่ไปทำงานได้ เมื่อเทียบกับผ้าจีนของลาวเอง แต่ถ้าให้เทียบกับราคาสินค้าเหล่านี้ในประเทศไทยของที่ส่งไปขายมีราคาสูงกว่าราคาขายปลีก เพราะราคาแพงกว่าราคาขายปลีกในเมืองไทย ชุดละ 200 – 300 บาท ความจำเป็นในการใช้สินค้าเหล่านี้อยู่ที่โอกาสในการใช้สอย ถ้าเป็นวันหยุดแม่หญิงลาววัยทำงานจะนุ่งผ้าซิ่นกับเสื้อยืด หรือถ้าไปเที่ยว จะสวมชุดเสื้อผ้าแฟชั่นจากไทย กันเป็นส่วนใหญ่

ตอนที่ 1 วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง

เดิม วิชาภาษาลาว นักประวัติศาสตร์อีสาน (อ้างใน ชีรภาพ โลหิตกุล: 2537) บันทึกไว้ในหนังสือ ประวัติศาสตร์ลาว ตอนหนึ่ง ความว่า...

อันที่จริงดินแดนที่เป็นพื้นกำเนิดของแม่น้ำเจ้าพระยา หรือแม่น้ำโขงก็ดี คือแหล่งกำเนิดของพี่น้องไทย - ลาวเรามาแต่โบราณกาล แต่ได้พากันอพยพโยกย้ายครอบครัวย้ายถิ่นฐานบ้านช่องอยู่ตามลุ่มแม่น้ำสองสายดังที่เป็นอยู่ทุกวันนี้ ดังนั้นแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำโขง เปรียบเสมือนสายโลหิตของพี่น้องไทย - ลาว ซึ่งมีบรรพบุรุษและแหล่งกำเนิดเดียวกัน มีวัฒนธรรมประเพณี ภาษาพูดเขียนเหมือนกัน มีองค์พระมหากษัตริย์เป็นองค์ประมุขปกครองประเทศมาแต่โบราณกาลเช่นเดียวกัน โดยรวมคือมีต้นตระกูลเดียวกัน แต่แยกทำกินอยู่คนละฝั่งของแม่น้ำทั้งสองเท่านั้น จึงเป็นการยากที่จะแยกพี่น้องไทย - ลาว ออกจากกันได้

การแบ่งออกเป็นไทย - ลาว เกิดขึ้นในระยะเวลาประมาณ 800 ปี ซึ่งหมายถึง เมื่อคนไทยในกลุ่มเจ้าพระยารวมตัวกันเป็นนครรัฐที่เข้มแข็งได้เป็นครั้งแรก คืออาณาจักรสุโขทัย ในเวลานั้นอาณาจักรอย่างจีนเรียกคนไทยว่า "เสียม" หรือ "สยาม" อันเป็นที่มาของคำ "ราชอาณาจักรสยาม" หรือ "สยามประเทศ"

จึงเห็นได้ว่าความสัมพันธ์ ไทย - ลาว ในด้านชาติพันธุ์ไม่แตกต่างกัน ซึ่งการค้าขายตามลุ่มน้ำโขงและการติดต่อสื่อสารข้ามพรมแดนโดยไม่มีอุปสรรคด้านภาษาพูดภาษาเขียน ได้ทำให้ความสัมพันธ์ ไทย - ลาว ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ดังที่ปรากฏในงานวิจัยเรื่อง อักษรและอักษรวิธียาลาวโดย นันทนา รัตนเกียรติ (2545) ยืนยันว่าภาษาลาวและภาษาไทยเป็นภาษาร่วมตระกูลภาษาไท - กะได (Tai - Kadai) กลุ่มไทสาขาตะวันตกเฉียงใต้ด้วยกัน มีลักษณะภาษาล้ำคล้ายคลึงกันทั้งในด้านเสียง ระบบเสียง คำและไวยากรณ์ อีกทั้งยังมีความสัมพันธ์กันมาช้านานในเชิงประวัติศาสตร์ และในปัจจุบันมีการติดต่อสื่อสารกันอย่างแนบแน่นในด้านการค้า สัมพันธไมตรีด้านวัฒนธรรม การเมือง เศรษฐกิจและสังคม

ปะเทศไทกับปะเตลลาวมีความผูกพันกันมาแสนนาน มีความใกล้ชิดทางสายเลือดหลายกว่าปะเตลอื่นใดในโลก สามารถติดต่อพัวพันกันได้โดยบ่ต้องใช้คนกลางเป็นล่าม มีความคล้ายคลึงกันในด้านภาษา วัฒนธรรมทำ ขะนบทำเนียมและปะเพณี เล็งเม่นว่าจะมีรูปแบบการปกครองที่แตกต่างกันแต่ก่บ่เป็นอุปสรรคสำคัญ

ส่วนหนึ่งในงานวิจัยชิ้นนี้ยังสะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของรายการโทรทัศน์ไทย ที่ได้ทำให้ภาษาไทยและความเป็นไทยสมัยใหม่ - Thai - ness แทรกซึมอยู่ส่วนหนึ่งในโลกทัศน์ของคนลาว ความว่า...

ถึงแม้ว่าประชาชนลาวจะบ่ได้เขียนพาสาทในโฮงเขียนเลย ประชาชนลาวจำนวน หลวงหลายก็สามาดเว้า และเข้าใจพาสาทได้เป็นอย่างดี เพียงแต่บ่สามาดเขียนตัวหนังสือไทได้เท่านั้น ในขณะที่ประชาชนไทจำนวนหลวงหลายบ่สามาดอ่าน เว้า หรือเขียน พาสาลาวได้เลยลับได้เขียนในโฮงเขียนอย่างเป็นระบบ กานที่เป็นเช่นนี้บ่ได้อาเบ้งอาดเป็นเพาะในสปป.ลาว โตละพาบลาวสามาดฮับสันยานพาบจากปะเทดไท แต่ โตละพาบไทบ่สามาดฮับสันยานพาบของสปป.ลาวได้

ปฏิสัมพันธ์การค้าและการสื่อสารข้ามพรมแดนในด้านภาษาในระดับปัจเจกชน และการสื่อสารมวลชนในระดับรวมหมู่โดยรายการโทรทัศน์ไทย มีอิทธิพลอย่างสูงต่อการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมทั้ง‘วิถีชีวิต’ และ‘วิถีคิดของคน’ โดยแนวความคิดของ สุนิตต์ วงษ์เทศ (2545) ที่มีต่อวัฒนธรรม เห็นว่าวัฒนธรรมโลก -- Global Culture แสดงภาพของการกลายเป็นหนึ่งเดียวทางวัฒนธรรม (Cultural Homogenization) โครงสร้างทางเศรษฐกิจที่คล้ายกันซึ่งมีที่มาจากกระแสโลกาภิวัตน์สร้างวัฒนธรรมแห่งความทันสมัยให้ปรากฏทั่วไปในสังคมและในโครงสร้างทางเศรษฐกิจแบบทุนนิยม และด้วยปรากฏการณ์ดังกล่าวซึ่งได้เกิดขึ้นแล้วทั่วโลก ได้สร้างความสัมพันธ์ทางสังคมในระบบทุนนิยม ในลักษณะที่ใกล้เคียงกัน โดยนานาชาติที่มีต่อโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม -- Cultural Globalization ได้กล่าวถึงวัฒนธรรมกับการเปลี่ยนแปลง ไว้ว่า สุนิตต์ วงษ์เทศ (2545) วัฒนธรรมของโลกปัจจุบันภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ ก็คือความเป็นหนึ่งเดียวกันภายใต้ทุนนิยม -- พานิชนิยม หรือ Emmanuel Wallerstein (2001) ให้ทัศนะเกี่ยวกับวัฒนธรรมในกระแสทุนไว้ว่า วัฒนธรรม คือ ระบบสัญลักษณ์ในทุนนิยมข้ามชาติ ที่หลอมรวมความเป็นนานาชาตินิยมของรัฐต่าง ๆ ที่มีระดับการพัฒนาต่างกัน ให้เข้ามาอยู่ในระบบการให้ความหมายทางวัฒนธรรม(โดยสัญลักษณ์) เหมือนกัน เกิดการกลายของวัฒนธรรมเป็นเนื้อเดียวกัน นอกจากนี้ ยังให้ข้อสังเกตที่มีต่อ ความเป็นจริงในทุนนิยมข้ามชาติ ประการหนึ่งซึ่งระบุไว้ว่า นอกจากรัฐต้องมีประวัติศาสตร์ของการเข้าสู่ทุนนิยมแล้ว รัฐอธิปไตยที่ยึดถืออุดมการณ์ทุนนิยมอันเป็นสากลเหมือนกัน จึงต้องเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจสังคมไปสู่ความทันสมัย (Modernization) และ

¹ ผู้ศึกษาขอเสนอโมทัศน์วัฒนธรรมของ Mike Featherstone (1994) ซึ่งกล่าวถึง วิถีชีวิตสมัยใหม่ที่ต้องเข้าสู่กระบวนการกลายเป็นตะวันตกเสียก่อน สรุปได้ว่า วัฒนธรรมความทันสมัยสะท้อนให้เห็นได้จากวัฒนธรรมการบริโภค โดยรับแรงกระตุ้นให้เกิดเร็วขึ้นและกำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงโดยสื่อสารมวลชน ซึ่งเรียกว่า วัฒนธรรมจากสื่อ หรือ วัฒนธรรมประชานิยม

² ตามทัศนะของสุนิตต์ วงษ์เทศ (เล่มเดียวกัน) ได้ให้นิยามวัฒนธรรมว่ามีความหมายถึง วิถีชีวิตซึ่งเกิดขึ้นจากระบบความสัมพันธ์ทางสังคมนั้น เกี่ยวโยงอยู่กับวิถีคิดของคน ฉะนั้น วัฒนธรรมคือวิถีคิด

ตะวันตกนิยม (Westernization) เพื่อคุณภาพการครองชีพของประชาชนที่ดีขึ้น จึงเกิดผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมในลักษณะการกลืนกลายทางวัฒนธรรม (Cultural Assimilation)

การกลายเป็นอย่างเดียวกันทางวัฒนธรรมในระบบทุนนิยม (Cultural Homogenization) เมื่อนองจากวัฒนธรรมเด่น (Dominant Culture) เป็นตัวกำหนดภาพของวัฒนธรรมโดยรวมในบริบทสังคมนั้น หากปรากฏว่ามีลักษณะของการพึ่งพาต่อกันด้วยนั้น อาจเรียกว่าเป็นการครอบงำทางวัฒนธรรม ก็ได้ นิยามโดย ยศ สันตสมบัติ (2544: 260) มีดังนี้ คำว่า การครอบงำทางวัฒนธรรม เป็นการปะทะสังสรรค์ทางวัฒนธรรมระหว่างสองวัฒนธรรมซึ่งแตกต่างกัน ทั้งในด้านอำนาจทางเศรษฐกิจการเมืองและความเจริญทางด้านเทคโนโลยี ในภาวะการณ์เช่นนี้ การเรียนรู้ทางวัฒนธรรมระหว่างกันและกันมักจะเป็นไปในทิศทางเดียว นั่นคือ วัฒนธรรมที่มีสถานะและอำนาจทางเศรษฐกิจและการเมืองดีกว่า จะเป็นฝ่ายถูกรอบงำและชักเยียดแนวความคิดและแบบแผนทางวัฒนธรรมอื่น ๆ หรืออย่างที่ Schwartz & Ewald อธิบายว่า วัฒนธรรมย่อย (Subculture) ในที่แห่งอื่น แทรกเข้าไปในวัฒนธรรมอีกแห่งหนึ่ง การหลอมรวมวัฒนธรรมเป็นหนึ่งเดียวในลักษณะครอบงำ มีลักษณะของการแพร่กระจายทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นในลักษณะการพึ่งพาต่อกันด้วย ขึ้นอยู่กับว่าใครพึ่งใคร เพราะไม่มีวัฒนธรรมใดในโลกที่จะอยู่อย่างอิสระ โดยปราศจาก ความเป็นอื่น หรืออย่างเช่น การผสมถ่ายเททางด้านพฤติกรรม หรือวัฒนธรรม และเกิดการเปลี่ยนแปลงความคิดอย่างถึงรากถึงโคน เข้าไปทดแทนของเดิม มากกว่าจะเป็นการปรับตัว

ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม (สุพิทวง ธรรมนนทา:) มี 2 ประการ คือ 1) การประดิษฐ์ หรือการค้นพบ 2) การแพร่กระจายอย่างต่อเนื่องพร้อมๆกับการเกิดจารีตใหม่ขึ้นในสังคม การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวจำต้องอิงอยู่กับค่านิยมของสังคมที่มีมาก่อน

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจะช้าหรือเร็วอยู่ที่โครงสร้างทางสังคมที่มีต่อการปะทะในความเป็นอื่นที่ถูกล้ำเข้ามา Herbert Blumer อธิบายถึงปฏิกิริยาทางวัฒนธรรมต่อสังคมไว้ว่า การแลกเปลี่ยนโดยการปฏิสังสรรค์เชิงสัญลักษณ์ – Symbolic Interaction ใช้สัญลักษณ์เป็นตัวแทน (symbols act as the agent) ในการสื่อความหมายร่วมในสังคม (Social Meaning) กับสิ่งรอบตัว ถูกถ่ายทอด ประมวล แต่ง ในการตีความหมาย เมื่อสื่อโทรทัศน์และวิทยุเป็นภาพสะท้อนของวัฒนธรรมในสังคม วัฒนธรรมเด่น (Dominant Culture) คือ เนื้อหาหรือตัวบท (text) สามารถทำให้ผู้เห็นยอมรับในสิ่งที่เห็น และเกิดการยอมรับในตัววัตถุ (Material Objects) แล้วจึงเกิดการกลายเป็นอย่างหนึ่งของวัฒนธรรมขึ้นมา และเนื่องจากอัตราการสื่อสารข้ามพรมแดนที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง ความบ่อยครั้งในการนำเสนอข้อมูลข่าวสารจากสื่อมวลชนไทยผ่านโทรทัศน์วิทยุไทยมีผลต่อการรับรู้ - Perception และมีผลต่อกระบวนการสร้างความหมาย – Social Meaning เกี่ยวกับวัฒนธรรมสมัยใหม่ (Modern Culture) จากไทย ซึ่งในเรื่องนี้ Craig Reynolds (1993) ระบุว่า ได้ก่อให้เกิด เติบโตการทางวัฒนธรรมขึ้นมาในสังคมไทย การเคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมใน

สังคมไทย เปรียบได้กับการที่ประเทศไทยเป็นจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรมให้กับกลุ่มประเทศใกล้เคียง สำคัญของภาพวัฒนธรรมในประเทศไทย คือการผลิตและการบริโภคทางวัฒนธรรมเกิดขึ้นจาก ตอนกลางของประเทศในศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา และผสมรวมกลืนกลายเป็นวัฒนธรรม แห่งชาติ อัตลักษณ์ของชาติพันธุ์โดยชนกลุ่มน้อยไม่อาจแสดงตัวตนออกมาได้ กาญจนา แก้วเทพ (2545) อธิบายลักษณะเฉพาะของวัฒนธรรมจากสื่อ หรือ วัฒนธรรมประชานิยม (Popular Culture) ในฐานะที่มี บทบาทต่อการขยายตัวของลัทธิบริโภคนิยมไว้ว่า ตำแหน่งในทางสังคมของตัวสินค้าขึ้นอยู่กับผู้ชมโทรทัศน์ สถาบันที่สร้างความหมายลงบนวัตถุ คือวงการโฆษณา ซึ่งมีลักษณะที่เข้าถึงได้ง่าย ส่วนวัฒนธรรม การบริโภค (Consumer Culture) นั้น เป็นงานศิลปะที่แทรกอยู่ในชีวิตแต่ละวันของมนุษย์ (Mike Featherstone: 1994; 175) ในลักษณะใดลักษณะหนึ่งออกมาเป็นสิ่งที่เด่น (Dominant Culture) ซึ่งได้เกิดขึ้นจริงในสังคมไทย และวัฒนธรรมการบริโภคนั้นยังสามารถเปลี่ยนแปลงต่อไปได้โดยการโฆษณา ประชาสัมพันธ์จากข้อมูลข่าวสารที่นำเสนอในโทรทัศน์และวิทยุ จึงเป็นการสร้างจินตนาการร่วม – imaginary ในความหมายของพื้นที่สาธารณะ (public sphere) และด้วยใจจี้จี้เร่งจากความเร็วของข้อมูล ข่าวสาร (compatibility with existing culture) การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมการบริโภคสินค้าจึงเกิดการ เปลี่ยนแปลงเร็วยิ่งขึ้น

ด้วยเหตุที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ ผู้ศึกษาตั้งข้อสังเกตว่า การค้าไทย - ลาว ในบริบทของลัทธิทุนนิยม และกระแสโลกาภิวัตน์ ได้สร้างภาพของการกลายเป็นเนื้อเดียวกันทางวัฒนธรรมการบริโภคในสังคม ลาวระดับหนึ่งด้วยความพึ่งพาเชิงโครงสร้างของลาวที่มีต่อไทย เพื่อให้ลาวก้าวเข้าสู่ความทันสมัยจาก การพัฒนา จากการศึกษาข้อมูลเชิงประจักษ์หลายเล่ม พอที่จะสรุปได้ว่าปัจจัยที่ทำให้วิถีการบริโภคของ ชาวลาวเปลี่ยนไป คือ สื่อสารสนเทศ และการสื่อสารข้ามพรมแดนสองฝั่งโขงที่ไม่มีอุปสรรคการสื่อสาร เช่นข้อความที่ว่า **สื่อไทยครอบงำลาว** จากการศึกษาวิจัย เรื่อง ผลกระทบจากสัญญาณโทรทัศน์และวิทยุ ข้ามพรมแดน ไทย - ลาว โดย วิภา อุดมฉันท (2544) คนลาวริมฝั่งโขงและที่อยู่ลึกเข้าไปในแผ่นดิน แสดงความพยายามรับชมภาพข่าวและรายการโทรทัศน์ด้วยการต่อเสาอากาศให้สูงที่สุด ส่วนรายการวิทยุ ก็เช่นกัน คนลาวนิยมฟังเพลงหมอลำมากเป็นพิเศษ ในส่วนของการค้าไทย - ลาว ก็มีอิทธิพลต่อโลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรมในตนเองด้วย ตามแนวคำอธิบายของ Wallerstein (2001) สรุปได้ว่าเนื่องจาก พรมแดนไทย - ลาวประชิดติดกัน ทำให้การถ่ายเทวัฒนธรรมข้ามพรมแดนใช้จังหวะเวลาน้อยลงใน ปริมาณที่มากขึ้น ตามคำอธิบายว่าด้วย Interstate System สังเกตได้ว่าลาวขาดดุลการค้ากับไทยสูงขึ้น อย่างต่อเนื่อง¹ ทำให้ลาวเกรงว่า **ไทยจะครอบงำเศรษฐกิจลาว** ดังที่ จักรฤทธิ อุทโซ (2544) ระบุไว้ว่า สิ่ง สะท้อนอย่างหนึ่งจากความรู้สึกต่อต้านการครอบงำทางเศรษฐกิจดังกล่าว ก็คือ ในช่วงแรกจากการเปิด สะพานมิตรภาพไทย - ลาว ได้ไม่นานนัก ลาวก็ประกาศห้ามรถยนต์และรถบรรทุกของไทยผ่านไปยังฝั่ง

¹ โปรดดูคำอธิบายรายละเอียดเกี่ยวกับการค้าไทย - ลาว และข้อสังเกตเกี่ยวกับการค้า ไทย - ลาว ในภาคผนวก

ลาว โดยกำหนดว่าผู้โดยสารและสินค้าทั้งหมดจะต้องเปลี่ยนไปขึ้นรถยนต์ลาวอีกต่อหนึ่ง หรือแม้แต่ใน
 นิติของการเมืองการปกครองจากความสัมพันธ์ไทย – ลาว ยังถูกอ้างไว้ในงานวิจัยเรื่อง **ความสัมพันธ์ไทย
 -ลาว ในสายตาของคนลาว** โดย **เจียน ชีระวิทย์ และคณะ** (2544) ความว่า ท่านเหียน พนมมะจันทร์ เอกอัคร
 รัฐทูตสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวประจำประเทศไทย ได้กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์ระดับ
 ปริญญาโทของท่านว่า *หลายปีที่ผ่านมา คนไทยทำตัวอยู่เหนือลาว (พี่ใหญ่) และพยายามที่จะดูถูกลาวที่มี
 เอกภักย์ในทางวัฒนธรรมที่เก่าแก่* ท่านได้ยกตัวอย่างหลายกรณีที่คนไทยได้เขียน พูดย และออกอากาศที่
 มีข้อความดูถูกลาว⁴

วัฒนธรรมการบริโภคของชาวไทย – ลาว มีลักษณะของพัฒนาการเป็นเช่นไร และข้อสังเกตที่ว่า
 วัฒนธรรมการบริโภคของไทย – ลาว เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมนั้น ได้เปลี่ยนไปอย่างไร การค้า ไทย – ลาว
 มีส่วนสนับสนุนต่อการเปลี่ยนแปลงทัศนคติและโลกทัศน์ของคนลาวหรือไม่ แค่นั้น อัตลักษณ์ทาง
 วัฒนธรรมการบริโภคและตัวตนของคนลาวเปลี่ยนไปหรือไม่ อย่างไร ผู้ศึกษาขอนำเสนอคำอธิบายไว้ใน
 ตอนต่อไป

---

⁴ Hien Phommachanh, **Thai Policy and Attitudes towards Laos Since 1975** (A Thesis in fulfilment of the degree of
 Master of International Studies, University of Sydney, Department of Government and Public Administration, July
 1991), p.44, 75 – 76, 82.

ตอนที่ 2 การค้า ไทย - ลาว กับวิธีการบริโภคนสินค้าไทย

จาก บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง เมื่อ พ.ศ. 2438 โดย เอเจียน แอมอนิเย ได้กล่าวถึง การครอบงำลาวในทางการเมืองการปกครองโดยสยามประเทศ ในมุมมองของฝรั่งเศส ณ ขณะนั้น ฝรั่งเศส เห็นว่าการสร้างความเกรงกลัวโดยฝรั่งเศสในลาว จะเป็นเรื่องยากเพราะไทยมีอิทธิพลครอบงำความนึกคิดในใจของคนลาวโดยทั่วไป จากข้อความตอนหนึ่ง ความว่า...

พวกคนลาวไม่ได้ลืมอดีตของคนที่เคยเป็นประเทศเอกราชมา ก่อนที่พวกสยามจะยึดเอาเวียงจันทน์ซึ่งกำลังอยู่ในยุคทอง...หลังจากเหตุการณ์รายนั้นเกิดขึ้นแล้ว การครอบงำโดยสยามก็รัดแน่นขึ้นไปเรื่อย ๆ ในประเทศลาว แต่ก็อาจพูดได้ว่าเวลาผ่านไปในปี พ.ศ. 2426 - 2427 ผมรู้สึกสะอิดสะอายนในด้านการบริหารของสังคม ซึ่งบรรดาเมืองที่พูดภาษาลาวมีอยู่อย่างปกติ ถ้าเทียบกับจังหวัดของสยามแท้ ๆ ในภายหลัง ตรงกันข้ามกับบางกอกที่จะต้องจ่ายภาษีอากรให้เป็นประจำ และไม่ให้อำนาจถามเกี่ยวกับการปกครองของสยาม อันเป็นสิ่งที่คนจะไม่บังอาจพูดถึงได้...นอกจากพระเจ้าแผ่นดินของสยามแล้ว สิ่งที่ครอบงำจิตใจประชาชนลาวส่วนใหญ่ ก็คือขนบธรรมเนียมประเพณีซึ่งฝังแน่นในจิตใจของทุกคน จนกลายเป็นกฎหมายที่บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร...ตั้งแต่เมื่อผมผ่านไป ทางราชสำนักบางกอกได้เข้าแทรกแซงในการปกครองลาวมากขึ้น อันเนื่องมาจากความเลื่อมใสศรัทธาของรัฐบาลฝรั่งเศส...

ปัญหาทางวัฒนธรรมในปัจจุบันที่สำคัญที่สุด ก็คือ ปัญหาการครอบงำทางความคิด (อานันท์ กาญจนพันธ์ : 2544 : 75) หากวิถีคิดและวิถีชีวิตถูกครอบงำก็จะสะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมที่ถูกครอบงำโดยความเป็นอื่น ด้วย การครอบงำทางวัฒนธรรมสมัยใหม่ (Modern Culture) มาพร้อมกับการแผ่กระจายของโลกาภิวัตน์และกระแสทุนที่เข้ามาในนามของวาทกรรมการพัฒนา การศึกษาวัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลงจากอุดมการณ์โลกาภิวัตน์ (Robertson: 1995) แบ่งได้เป็น 3 แนวทาง 1) ในระดับภูมิภาค - พยายามที่จะต่อต้านความเป็นอื่นที่เข้าไป แต่ไม่อาจต้านทานได้ 2) ในระดับวิชาการ - สะท้อนให้เห็นว่าการเติบโตทางเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ ก่อให้เกิดการศึกษาการบริโภคอย่างจริงจังขึ้นมา เกิดการศึกษาเกี่ยวกับการบริโภค ในสาขาการตลาด และในคณะนิเทศศาสตร์ 3) ในระดับอุดมการณ์ - ค้นหาสาเหตุแห่งการเติบโตของระบบทุนนิยม โดยมุ่งอธิบายจากนัยทางทฤษฎีระบบโลกจากเมืองศูนย์กลางสู่

เมืองบรีวาร การศึกษาวัฒนธรรมกับการบริโภคเป็นกระบวนการเชื่อมโยงความหมายในความสัมพันธ์ ไทย - ลาว ทั้งในเชิงชาติพันธุ์ที่สะท้อน **อัตลักษณ์ของคนไท** และในเชิงอำนาจอย่างขึ้นต่อกันมาในอดีต

ภาพความเป็นจริงทางวัฒนธรรมในสังคมลาว มีความหมายถึง 1) ชุดของความหมายในเชิง **สัญลักษณ์ของสินค้าที่ปรากฏ** ซึ่งจะพบว่าตรา ยี่ห้อ ของสินค้าที่มีภาพโฆษณาจากรายการโทรทัศน์ไทย มักจะเป็นที่นิยมอย่างสูงในเวลานั้น (วิภา อุดมฉันท: 2544) กับกลุ่มสินค้าที่เกิดการผูกขาดในตลาดการค้า ก่อให้เกิดการจงรักภักดีในตรา ยี่ห้อ - Brand Loyalty 2) **ให้คำอธิบายในทางทฤษฎีได้ทั้ง** โดยนัยทฤษฎีระบบโลก - World System Theory ด้วยความต่างจากระดับการพัฒนาเศรษฐกิจและกระบวนการสะสมทุนระหว่าง ไทย - ลาว ที่ลาวต้องพึ่งพาในเชิงโครงสร้างจากความล่าช้าทางเทคโนโลยีการผลิต และโดยนัยทางทฤษฎีสังคมวิทยา ว่าด้วยการกระทำกันทางสัญลักษณ์ - Symbolic Interaction 3) มีความใกล้ชิด **ในชีวิตประจำวัน** (Everyday Life) โดยทั่วไปสังคมลาว เนื่องจากคนลาวยอมรับให้สินค้าจากไทย เป็นสินค้าจำเป็นต่อการครองชีพ โดยเฉพาะเครื่องอุปโภคบริโภคซึ่งตั้งราคาขายต่อหน่วยทุกชนิดที่นำเข้าไปจากไทยให้สูงกว่าที่ลาวผลิตได้เอง และมีราคาต่อหน่วยสูงกว่าที่ไทยขายปลีกอยู่ในประเทศ ส่วนการศึกษาในเชิงจิตวิทยาสังคมตามแนวการอธิบายจากการศึกษาของ Giddens (1980) (อ้างใน Jim Ockey: 2001) ที่มองปรากฏการณ์จากพฤติกรรม บทบาท หน้าที่ และการแสดงออกทางบุคลิกลักษณะของบุคคล จากข้อมูลภาคสนาม ให้ข้อสรุปว่า **สังคมแห่งการบริโภค คือสังคมสำหรับคนส่วนใหญ่ที่มีสถานะทางสังคมและอาชีพที่มีค่าตอบแทนจากแรงงานสูง การบริโภคสินค้าสะท้อนรูปแบบของวิถีชีวิตสมัยใหม่ และสะท้อนสัญญาณของการใช้ชีวิตของกลุ่มที่มีสถานะทางเศรษฐกิจ** นอกจากนี้สัญญาณยังกำหนดระดับการตระหนักรู้เกี่ยวกับระบบสัญลักษณ์ อาจกล่าวได้ว่า **ความทันสมัยของสินค้าไทย** โดยเฉพาะเครื่องวัฒนธรรมในโทรทัศน์ของคนลาว เป็นเหตุผลในเชิงระบบคุณค่าที่มีต่อการยอมรับสินค้าไทย ทั้งสินค้าแฟชั่น เสื้อผ้าสำเร็จรูปที่นำไปจากกรุงเทพฯ หรือที่เข้ามาเลือกซื้อสินค้าเหล่านี้ที่กรุงเทพฯ เอง เพื่อไปขายส่งและขายปลีกต่อไปในแขวงต่าง ๆ ของลาว เช่นที่ แขวงหลวงพระบางซึ่งมีกษัตริย์ปกครองมาโดยตลอดมีความมั่งคั่งทางวัฒนธรรมไทลาวหลวงพระบางอย่างเข้มข้น ทั้งยังมีหลักฐานชิ้นสำคัญอย่าง

⁵ ยศ สันติสมบัติ (2544: 143) กล่าวว่า ความเป็นไท เกิดขึ้นในปริบทของวัฒนธรรมและอำนาจมีความสัมพันธ์อย่างซับซ้อน ความเป็นไท เกี่ยวพันแนบแน่นกับความมีตัวตน และการนิยามความหมายของอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนไท อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของคนไทเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในกระบวนการต่อสู้ เพื่อแย่งชิงอำนาจที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง และถูกกำหนดโดยพลังภายนอก จากการกำหนดนิยามของชนกลุ่มอื่นซึ่งคนไทมีสัมพันธ์ภาพด้วย และในขณะเดียวกันก็ถูกกำหนดจากพลังภายใน ผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรมของการนิยามความหมายของตัวตนของคนไทเอง

⁶ ชีวิตประจำวัน ตามคำอธิบายของ Giddens (1980) ประกอบด้วย ตัวตน - self และ อัตลักษณ์ - identity เสมอ ในทัศนะของ Mike Featherstone เชื่อว่าการศึกษาวัฒนธรรมจากชีวิตประจำวัน จะทำให้ เข้าใจและวิเคราะห์วัฒนธรรมได้อย่างเหมาะสมกับชีวิตมนุษย์ ค้นหาความจริงในใจมนุษย์ โลกทัศน์ที่มนุษย์สะท้อนผ่านสัญลักษณ์ที่เลือก เห็นภาพการต่อรองกับสัญลักษณ์ที่เคยมีมา ก่อน

หนึ่งคือ ภาษิตโบราณที่ได้กล่าวถึง ความสัมพันธ์ไทยีสาน และไทลาวหลวงพระบาง (ธีรภาพ โลหิตกุล: 2537) ไว้ความว่า *กินน้ำร่วมห้วย กินกล้วยร่วมหวี กินปลีร่วมกาบ อาบน้ำร่วมวัง...นั่นบ่มั่นไฟไท-ลาว นั่นเอง* ลาวหลวงพระบางนั้นนิยมสินค้าไทยด้วยเพราะมีความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ที่ขึ้นต่อไทยใน อดีต ในฐานะที่ไทยเป็นผู้ปกครองและการเสนอภาพข่าวและรายการโทรทัศน์ไทยที่เข้าไปถึงลาว โดยเฉพาะรายการของยูบีซี และช่อง 7 สี เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้คนลาวหลวงพระบางคุ้นเคยกับสินค้าไทย ถึงกับล่องเรือลงมาซื้อ “สินค้าเครื่อง” ของไทยที่วางขายในตลาดกำแพงนครเวียงจันทน์ โดยเส้นทาง เชียงของ - หลวงพระบาง รวมไปถึงการซื้อสินค้าในกลุ่มเดียวกันอย่างอื่น เช่น เครื่องดนตรี ตู้เกม เครื่องเสียง เครื่องเล่นวีดีโอ และคาราโอเกะ ไปจากกำแพงนครเวียงจันทน์ ซึ่งจากการสำรวจภาคสนามเบื้องต้นของผู้ศึกษา พบว่า เครื่องวัฒนธรรม (ตามรายการรัฐลาวคุ้มครองตามแผนงาน) รายการที่มีปริมาณนำเข้า สูงมากแต่ไม่มีตัวเลขระบุชัดเจนในระดับทางการ คือ เสื้อผ้าสำเร็จรูป และสินค้าแฟชั่นทุกชนิด นอกจากนี้ Giddens (1980) ยังระบุว่า อัตลักษณ์ของบุคคล กับระบบสัญลักษณ์ที่มีอยู่ในสังคม คือสิ่งสำคัญในการ ศึกษาวัฒนธรรม แม้ว่าฐานะทางเศรษฐกิจของคนลาว จะไม่เอื้อให้ใช้สินค้าไทยที่มีระดับราคายากจะเข้าถึงได้ แต่คนลาวจะเลือกสินค้าไทยในชนิดที่คิดว่าสำคัญที่สุดก่อนเสมอ

โดยนัยการค้าสินค้าเครื่องวัฒนธรรม (Cultural Products) และเครื่องอุปโภคบริโภค (Consumer Products) ของไทยต่อลาว ที่มีคุณภาพและรูปแบบเข้าใกล้ความเป็นมาตรฐานโลก – Standardization และ ด้วยราคาที่สมเหตุสมผล จึงทำให้กระแสการหลั่งไหลของสินค้าไทยมุ่งตรงจากไทยสู่ลาว รายการที่สำคัญได้แก่ สินค้าแฟชั่น (โปรดดูรายละเอียดในภาคผนวก) ในขณะที่ส่วนหนึ่งนั้นเป็นการหลั่งไหลของ สินค้าจากลาวสู่ไทย ซึ่งจะเป็นการค้าโดยสินค้าเกษตรขั้นปฐม และไม้ซุง ซึ่งมีราคาขายต่อหน่วยต่ำ เมื่อมองภาพรวมการค้าโดยสินค้านี้ระหว่างไทย - ลาว นั้น จะเห็นได้ว่าลาวนำเข้าสินค้าทุน เทคโนโลยี และ เครื่องอุปโภคบริโภคจากไทย ซึ่งยังขาดแคลนจำเป็นต้องใช้ และยังคงพึ่งพาต่อไทยไปอีกนาน สะท้อน ถึงการพึ่งพาในเชิงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ส่วนเครื่องวัฒนธรรมนั้นไม่จำเป็นว่าเป็นสิ่งจำเป็นหรือขาด แคลนตามหลักเศรษฐศาสตร์ แต่เป็นที่นิยมในสังคมลาวแม้ว่าจะมีราคาแพงในสายตาของคนลาว เป็นคำอธิบายที่สะท้อนถึง การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคในเชิงระบบคุณค่าที่มีต่อสินค้าไทย

⁷ ในช่วงเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2541 - 2542 ในขณะนั้นลาวได้ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 4 มี เป้าหมายให้ประเทศเป็นแหล่งพลังงานและศูนย์กลางการค้าเสรีในอินโดจีน ลาวใช้นโยบายอัตราแลกเปลี่ยนเงินกับแบบ ลอยตัว ประกอบกับรัฐบาลเพิ่มค่าครองชีพแก่ข้าราชการ จึงออกธนบัตรเพื่อเพิ่มปริมาณเงินในระบบ ทำให้เกิดความปั่น ป่วนทางการเงินอย่างมาก ทำให้ราคาสินค้านำเข้าจากประเทศไทยสูงขึ้นมากทุกรายการ โดยเฉพาะสินค้าฟุ่มเฟือยและ เครื่องอุปโภคบริโภคจากไทย นับจากนั้นจนบัดนี้ ลาวได้ดำเนินนโยบายเศรษฐกิจในช่วงแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 5 ภาวะ ราคาสินค้านำเข้าจากไทยสูงขึ้นไปเรื่อย ๆ ยิ่งทำให้ลาวขาดดุลการค้ากับไทยอย่างมหาศาล สินค้าไทยกลายเป็นสิ่งที่ยาก จะเข้าถึงในสายตาของคนลาว จึงเกิดทางเลือกครองในการบริโภคเป็นสินค้าจากเวียดนาม และสินค้าจากจีนยูนนาน และ เชียงไฮ้ แต่ถึงอย่างไรสินค้าไทยยังเป็นทางเลือกอันดับแรกเสมอ

ตอนที่ 3 วัฒนธรรมการบริโภค: อัตลักษณ์ที่เปลี่ยนแปลงของคนลาว

โลกาภิวัตน์กับความเป็นชาตินิยมในสังคมไทยสมัยใหม่ โดยการศึกษางานของ **Craig Reynolds** (1998:115 - 145) กล่าวถึงผลกระทบต่อ*อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (Cultural Identities)* ในประเทศไทย ซึ่งต่างจากจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (Cultural Imperialism) ในที่แห่งอื่น โดยวัฒนธรรมเด่น (Dominant Culture) อย่างที่ประเทศอื่น ๆ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้กำลังประสบอยู่ในเวลานี้ โดยอุดมการณ์เชิงอำนาจที่แผ่จากจุดศูนย์กลางนับจากตะวันตก หรือแม้แต่จากจุดศูนย์กลางในประเทศไทย ซึ่งหมายถึงกรุงเทพฯ แผ่กระจายออกไปยังภาคอื่น ๆ ทั่วประเทศไทย ในขณะที่*ทิวทัศน์ทางวัฒนธรรม* ยังมีอยู่และเริ่มถูกกันออกไปจากความสนใจของสังคม จนท้ายที่สุด*วัฒนธรรมเด่นที่ปรากฏ* คือ*วัฒนธรรมแห่งชาติ (National Culture)* ที่ขึ้นอยู่กับ*ความทันสมัย* โดยการเปลี่ยนแปลงทั้งหมดนั้นต้องขึ้นอยู่กับการพัฒนาในกระแสทุนด้วย ชนชั้นนำทางสังคมในประเทศไทยเป็นกลุ่มนำของการผลิตทางวัฒนธรรมและการบริโภควัฒนธรรมเหล่านั้น จึงเกิด*การผลิตซ้ำทางวัฒนธรรม – Cultural Reproduction* อย่างต่อเนื่องเป็นทอด ๆ และการเปลี่ยนแปลงที่เห็น ได้กระจายเป็นวงกว้างและก้าวเข้าไปสู่สังคมลาวในบริเวณที่อยู่ริมแม่น้ำโขงก่อนเป็นอันดับแรก และแทรกซึมเข้าไปยังแขวงอื่นที่อยู่ห่างไกลจากการติดต่อค้าขายโดยการติดต่อสื่อสารที่สะดวกรวดเร็วมากขึ้น ด้วยเส้นทางการค้าที่พัฒนาระบบการขนส่งทางบกเข้าไปถึง เช่น ทางหลวงหมายเลข 8 9 และ 13 จากนโยบายและมาตรการทางการค้าและการลงทุนระหว่าง ไทย - ลาว และจากสายสัมพันธ์อย่างไม่เป็นทางการระหว่างไทอีสานและไทลาวจากการ*ทบทวนประวัติศาสตร์** โดยมีปัจจัยเร่งที่สำคัญคือการสื่อสารข้ามวัฒนธรรม (Cross Culture) และสื่อมวลชนเทศ (Mass Media) กำลังสร้างความเปลี่ยนแปลง*อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม* ในลาวเฉกเช่นที่ประเทศไทยกำลังประสบอยู่ **Craig Reynolds** ระบุว่า*อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลง* ในกลุ่มเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มักได้รับอิทธิพลจากชนชั้นปกครองหรือผู้นำทางสังคมอยู่ด้วยเสมอ

หากมอง*อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่เปลี่ยนแปลง* จากกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จะเห็นว่าโครงการพัฒนาและความช่วยเหลือจากต่างชาติ คือ จุดเริ่มต้นของวัฒนธรรมความทันสมัย ซึ่งประเทศไทยมีโครงการช่วยเหลือแก่ลาวหลายเรื่อง เช่น กระทรวงแรงงานและพัฒนาสังคมได้ส่งเจ้าหน้าที่ฝึกอาชีพเข้าไปในลาวตามที่รัฐลาวขอมา กำลังมีการพิจารณาความเป็นไปได้ในการสร้างสะพานข้ามโขง

* วิทยานิพนธ์เรื่อง ประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสาน การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสาน ในศตวรรษที่ 20 (มหาวิทยาลัยศิลปากร) กล่าวถึง ความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรม ล้านนา ล้านช้าง อีสาน ไว้ว่า ประชาชนล้านช้างมีความสัมพันธ์กับประชาชนอีสานอย่างลึกซึ้งทั้งทางเชื้อสายและทางภูมิศาสตร์

† Kate Madelen กล่าวว่า อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม (ในเชิงสังคมวิทยา) ต้องผสานทั้งองค์รวมของวัฒนธรรมในสังคม กับอำนาจการเมืองที่ปกครอง จับโยงทิศทางการเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งในสังคม

แห่งที่สอง และการพิจารณาความเป็นไปได้ในการสร้างทางรถไฟจากจังหวัดหนองคายเข้าไปยังแขวงเวียงจันทน์¹⁰ เพื่อเชื่อมโยงเศรษฐกิจการค้ากับโลกภายนอก และเพื่อให้ลาวมีความสามารถพัฒนาศักยภาพของตนให้พ้นไปจากความล้าสมัย ซึ่งเริ่มมีการระบุถึงความเร่งรีบดำเนินการให้พ้นไปจากความล้าสมัยจาก นโยบายจินตนาณานิคม การถ่ายทอดทุนและเทคโนโลยี ถือว่าเป็นกลไกสำคัญของโลกาภิวัตน์

การค้าไทย - ลาว มีปัจจัยที่เอื้อต่อความสำเร็จหลายประการนอกเหนือจากความได้เปรียบลาวในด้านภูมิศาสตร์เศรษฐกิจ ซึ่งได้แก่ 1) รัฐบาลไทยให้ความร่วมมือพัฒนาเส้นทางคมนาคมในลาว เพื่อเชื่อมโยงสี่เหลี่ยมเศรษฐกิจเข้าด้วยกัน 2) สื่อสารสนเทศของไทยที่กระทบต่อโลกทัศน์ของคนลาวในอัตราความถี่สูงในการนำเสนอ 3) ความขาดแคลนเครื่องอุปโภคบริโภคจากการพึ่งพาเชิงโครงสร้าง เกิดการสั่งซื้อ เกิดการใช้สินค้าอย่างไทยสมัยใหม่ 4) คนลาวเลียนแบบที่จะบริโภคตามที่เห็นในรายการโทรทัศน์ไทย จึงเกิดการพึ่งพาเครื่องวัฒนธรรมจากไทย

อัตลักษณ์ที่แปรเปลี่ยน

Giddens (1991:4) มองอัตลักษณ์ส่วนบุคคลที่เปลี่ยนไปในแนวโพสโมเดิร์น โดยวิเคราะห์สาเหตุแห่งความนิยมวัฒนธรรมความทันสมัย ซึ่งให้ข้อสรุปว่า วัฒนธรรมโดยองค์รวมขึ้นอยู่กับกระบวนการทางสังคมกำหนดและกำกับทิศทางแห่งการบริโภค ทำให้มนุษย์ทั้งหลายเกิดความพึงพอใจที่จะซื้อหามาใช้ในขณะที่เป็นสมาชิกของสังคมนั้น อัตลักษณ์ส่วนบุคคลอาจเป็นที่สงสัยแก่ตนเองเมื่อบุคคลได้พบว่าค่าความนิยมแบบรวมหมู่เปลี่ยนไปแล้ว และเมื่อความทันสมัยมีความบ่อยครั้งในการนำเสนอจากสื่อโทรทัศน์และวิทยุ Giddens(1993:87) เชื่อว่าด้วยสาเหตุดังกล่าวจึงทำให้บุคคลมีความโน้มเอียงที่จะปรับอัตลักษณ์ส่วนบุคคล (self - creation) ให้เข้าใกล้กับบริบททางสังคมวัฒนธรรม Ideal Self คือจินตนาการส่วนบุคคลที่บุคคลมีความคาดหวังที่จะไปให้ถึง เมื่อเกิดการซื้อสินค้า สิ่งนั้นจะอธิบาย *ตัวตน* ของเขา หรือ ของเธอ ออกมา Sirgy (1982) สรุปว่า ความคิดเกี่ยวกับตัวเอง (self - concept) ของเขา หรือ ของเธอ คือผลรวมของความคิดและความรู้สึกส่วนตัวของบุคคลที่สะท้อนให้เห็นความเป็น ตัวเขา หรือ ตัวเธอ ออกมา Markus and Nurius (1986:954) เชื่อว่าบุคคลมีอิสระที่จะสร้างสรรค์ความเป็นตัวเองออกมาอย่างไรก็ได้ แต่ทั้งหมดนี้ต้องขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมวัฒนธรรมและประวัติศาสตร์ของสังคมนั้น และเมื่อบริบทถูกมองอย่างสถิติ บุคคลจะสะท้อนภาพตัวเอง (Self & Identity) ออกมาภายใต้เงื่อนไขเชิงโครงสร้าง

กล่าวโดยสรุป คนลาวนิยมสินค้าไทย เพราะสินค้าไทยที่เลือกซื้อสะท้อนอัตลักษณ์ที่โดดเด่นในแนวแฟชั่น ซึ่งเป็นวัฒนธรรมความทันสมัย ความเป็นตัวตนของเขาหรือของเธอ จึงอยู่ที่การเลือกซื้อสิน

¹⁰ การสัมมนาการค้าการลงทุน ไทย - ลาว ณ โรงแรมรอยัลแม่โขง จังหวัดหนองคาย วันที่ 24 กรกฎาคม 2545.

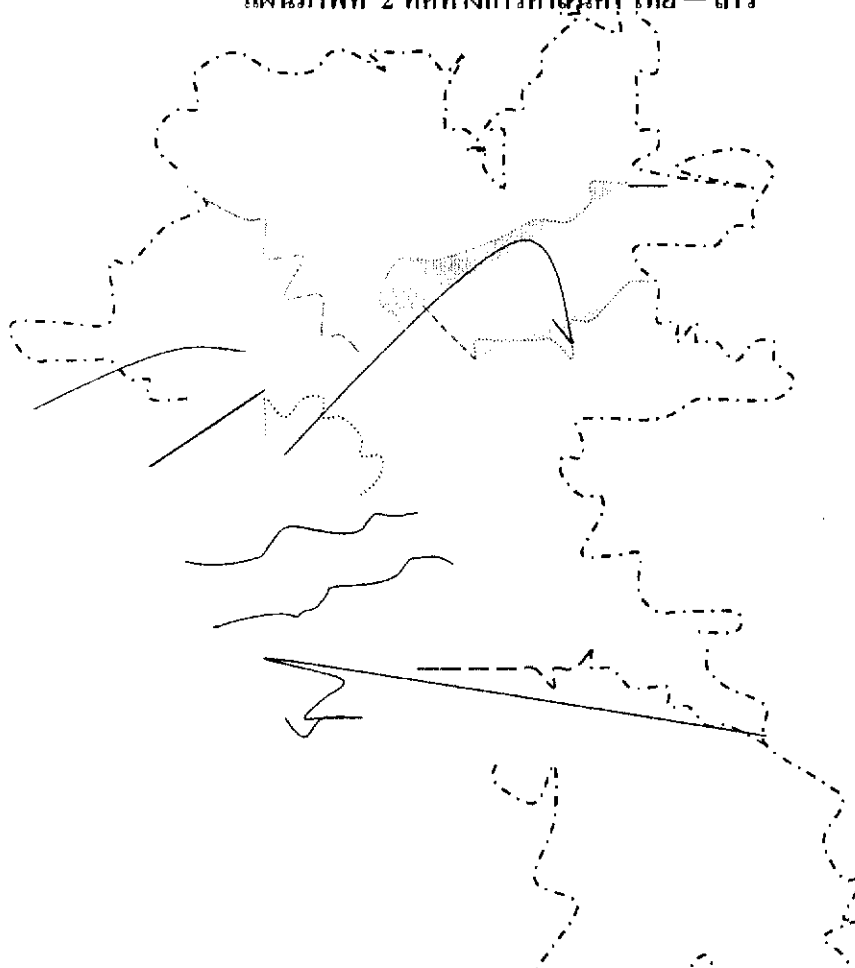
ค้าจากที่มีอยู่ ภายในขอบเขตที่จำกัดของการคมนาคมขนส่งในประเทศ และภูมิศาสตร์เศรษฐกิจที่ผูกพันกับไทย ทางเลือกในการบริโภคที่ดีที่สุด ซึ่งสามารถสะท้อนความปรารถนาในใจของบุคคลได้ จึงเป็นสิ่งที่ทันสมัย ตามที่เห็นในรายการโทรทัศน์ การเลือกซื้อเลือกใช้ จึงขึ้นอยู่กับสินค้าไทยเป็นสำคัญ สินค้าไทย (เครื่องอุปโภคบริโภค) เป็นสินค้าจำเป็นและขาดแคลน มีคุณภาพสูง รูปแบบสวยงาม ราคาสมเหตุสมผล และสินค้าไทย (เครื่องวัฒนธรรม) เป็นของทันสมัยเหมือนกับที่ได้เห็นในรายการโทรทัศน์ไทย การซื้อใช้สินค้าไทยจึงสะท้อนอัตลักษณ์ ที่เป็นความทันสมัย โดดเด่นอยู่ในกระแสแฟชั่น ณ ขณะนั้น

หากมองการค้าไทย – ลาว ในบริบททางสังคมวัฒนธรรม มองประวัติศาสตร์ในความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และมองไทย – ลาว ในความสัมพันธ์เชิงชาติพันธุ์ จึงจะเห็นว่า ความพึงพาและการขึ้นต่อทางเศรษฐกิจของลาวที่มีต่อไทย อุปสรรคทางภูมิศาสตร์เศรษฐกิจของลาวในการติดต่อค้าขายกับโลกภายนอก และความนิยมในการรับสัญญาณโทรทัศน์และวิทยุไทยของคนลาว ดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นมูลเหตุสำคัญต่อความนิยมในความทันสมัยของสินค้าไทย

และด้วยโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมของลาว ที่กำหนดทิศทางและนโยบายการค้าการลงทุนไทย – ลาว โดยชนชั้นปกครองลาว เพื่อให้สังคมลาวหลุดพ้นจากความล้าหลัง จึงเป็นสาเหตุอีกประการหนึ่งที่ไปกำหนดอัตลักษณ์ใหม่แก่คนลาวในการบริโภคสินค้า หากสรุปอย่าง Giddens ให้ข้อสังเกต จะเห็นว่า สังคมลาวกำลังเป็นสังคมแห่งการบริโภค บริโภคนิยมคือสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วในลาว กระแสความนิยมสินค้าไทย โดยเปรียบเทียบกับสินค้าเวียดนาม หรือสินค้าจีน จากปริมาณการสั่งซื้อไปจากไทย คือดัชนีชี้วัดวัฒนธรรมการบริโภคในสังคมลาว อัตลักษณ์ของคนลาวที่แปรเปลี่ยน คือ ความนิยมบริโภคสินค้าไทย

แผนภาพที่ 2 ทิศทางการค้าสินค้าไทย – ลาว

ทิศทางการขนส่งสินค้าในกรณีที่ต้องตามกฎหมาย มีการเสียอากรสำนึกใช้เงินและด่าน จะผ่านทางด่านขี้คราว และด่านถาวร ตามแนวชายแดน แต่การลักลอบนำเข้าส่งออก เป็นการขายผ่านชายแดนที่ติดลำน้ำโขงเป็นส่วนใหญ่ โดยเรือพาย (ชาวบ้าน) และเรือยนต์ (พ่อค้า) ซึ่งจะให้หัวคิวแก่ข้าราชการซึ่งดูแลพื้นที่ในเขตลาวเป็นโซน ๆ ไปได้ และกระทำกันทั้งกลางวันและกลางคืน แต่มีอยู่บางพื้นที่ ที่มีการสั่งห้ามมิให้คนลาวข้ามโขงมาไทย และห้ามไทยเช่นกัน โดยอ้างความขัดแย้งการเมืองระหว่างประเทศ ที่ทางการไทยไม่เคยทราบถึงสาเหตุ บริเวณที่สังเกตเห็นว่ามีการข้ามโขงไปมา มักจะเป็นจุดที่เคยทำการค้าขนาดใหญ่ในอดีตก่อนปี พ.ศ. 2518 เช่น อําเภอสรีเชียงใหม่ จังหวัดหนองคาย และพื้นที่ใกล้เคียง พฤติกรรมการค้าส่วนใหญ่ที่ผ่านมา เป็นการแลกเปลี่ยนแบบไม่เป็นทางการ โดยความสัมพันธ์ทางภูมิหลังประวัติศาสตร์ ระหว่างคนไทลาวและไทยอีสาน โดยนับว่าการค้านอกด่านไม่ใช่ว่าผิดแต่อย่างใดในสายตาของคนลาวและคนไทย แต่เมื่อลาวได้กำหนดระเบียบการค้าในระยะหลังนั้น การกำหนดมาตรการในระดับรัฐและแขวง เพื่อควบคุมปริมาณสินค้าจากไทยทั้งชนิดและประเภทสินค้าจากฝั่งไทย ทั้งในระดับรายย่อยและขนาดกลาง นับว่าเป็นอุปสรรคต่อการค้าของคนไทย สำหรับรูปแบบอย่างเป็นทางการ แต่สำหรับชาวบ้านทั่วไปแล้ว หากต้องการสินค้าอุปโภคบริโภคในครัวเรือน ก็จะข้ามโขงมาซื้อฝั่งไทย นับว่าเป็นเรื่องปกติที่หากันเสมอมา ซึ่งทางด้านไทยก็ยินดีให้ความร่วมมือ ไม่มีพิธีการที่เข้มงวดในการตรวจสอบสินค้า แต่ในทางกลับกัน ถ้าหากคนไทยข้ามไปฝั่งลาวในจุดที่ไม่เปิดเป็นด่าน ก็ถือว่าผิดผลลงโทษตามกฎหมายในแขวงนั้นทันที ดังนั้นนับว่ามีอิทธิพลต่อการขยายตลาดการค้าส่ง และตลาดค้าปลีกสินค้าอุปโภคบริโภคในลาว นอกจากการคุมเข้มด้านใบอนุญาตประกอบการลงทุนโดยตรงในลาว และการกำหนดระเบียบเกี่ยวกับอํานาจนำเข้าในระดับสูง ซึ่งนับว่าเป็นการจำกัดตลาดการค้าของไทย.

ภาคผนวก

นโยบายและมาตรการการค้า ไทย – ลาว¹³

เนื่องจากคณะกรรมการรัฐมนตรีว่าด้วยนโยบายเศรษฐกิจ ให้ความเห็นชอบในการกำหนดนโยบายการค้า และการให้ความช่วยเหลือแก่ สปป.ลาว ที่กำลังประสบภาวะวิกฤติทางเศรษฐกิจอย่างรุนแรง เนื่องจากการขาดดุลการค้า จำนวนมาก จึงได้กำหนดมาตรการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ การค้าชายแดน ไทย – ลาว

1. เร่งมาตรการส่งเสริมการนำเข้าสินค้าจาก สปป.ลาว เช่น การลดภาษี เพื่อให้ลาวขายสินค้าแก่ไทยได้มากขึ้น และ ต่อรองกับ WTO เพื่อลดเงินโควต้าสินค้าเกษตรนำเข้าให้กับลาว ทำให้ลาวขายสินค้าเกษตรได้มากขึ้น เนื่องจากผู้ผลิตต่างไปตั้งฐานการผลิตใน สปป.ลาว จำนวนมากในขณะนี้ หากทำได้สำเร็จต้นทุนการส่งสินค้าออกจาก สปป.ลาวจะต่ำลง
2. ส่งเสริมการลงทุนตรงในลาว เป็นความร่วมมือใน 4 เหลี่ยมเศรษฐกิจ เพื่อเสริมตลาดการค้าในอาเซียน โดยได้รับความร่วมมือจาก สภาหอการค้าไทย สภาอุตสาหกรรมแห่งประเทศไทย และกระทรวงพาณิชย์ โดยการหารือกับเจ้าแขวงเป็นกรณี หรือจากการขอความร่วมมือให้สถานเอกอัครราชทูตไทย ประจำ สปป.ลาว เป็นสื่อกลางในการ สร้างสัมพันธภาพทางการค้ากับ สปป.ลาว
3. เร่งโครงการคมนาคมขนส่ง ระหว่าง ไทย – ลาว เพื่อเพิ่มปริมาณการค้าผ่านแดนไปยังประเทศที่สาม ในการเชื่อมโยงเครือข่ายระบบเศรษฐกิจตลาดในอนุภูมิภาคกลุ่มแม่น้ำโขง
4. ขอความร่วมมือจากหอการค้าจังหวัดในการยอมรับชำระค่าสินค้าจากลาวเป็นเงินสด โดยเฉพาะการค้ารายย่อยที่ จังหวัดหนองคายและมุกดาหาร สถานการณ์ในเวลานี้ยังไม่ดีขึ้น

ภาวะการค้าชายแดน ไทย – ลาว

รายการ	2532	2533	2534	2535	2356	2537	2538	2539	2540	2541	2542
ส่งออก	1673.1	1563.3	1902.9	2837.9	4130.8	6087.1	7963.0	7811.5	8559.3	11006.5	14391.1
นำเข้า	1199.1	1412.7	1593.4	1144.6	1660.7	1904.9	2021.2	1914.7	1806.3	1295.1	2335.7
ดุลการค้า	+474.0	+150.6	+309.5	+1693.3	+2470.1	+4972.2	+5941.8	+5896.8	+6753.0	+9711.4	+12055.4

¹³ เรียบเรียงจาก ทำเนียบรัฐบาล วารสารสภาหอการค้าแห่งประเทศไทย ฉบับที่ 7 / 15 กันยายน 2542.

ประเด็นเกี่ยวกับดุลการค้าของ สปป. ลาว

ดุลการค้าของ สปป.ลาว ขาดดุลสูงมาก เนื่องจาก 1) ลาวมีความต้องการสินค้าทุนเพื่อการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐาน อาทิ การสร้างถนน กระแสไฟฟ้า และสนามบิน และ 2) ความพึ่งพิงสินค้าอุปโภคบริโภคจากประเทศไทย ถึงแม้ว่าจะมีอุตสาหกรรมทดแทนการนำเข้า แต่แนวโน้มความนิยมในสินค้าเหล่านั้น ค่อนข้างต่ำ รัฐบาลลาวก็เริ่มให้ทำสัมปทานป่าไม้ พื้นที่สีเขียวในลาวเริ่มลดลง

ลักษณะการค้าชายแดน นอกจากจะเป็นการขาดดุลการค้าตลอดกาลแล้ว สินค้าที่ผ่านจากประเทศไทยเข้าไป หรือออกจาก สปป.ลาว ยังอยู่ในฐานะสินค้าผ่านแดน เพื่อให้ลาวเปิดประตูการค้ากับต่างประเทศได้ ทั้งการผ่านประเทศไทยไปยังนานาชาติ และนำเข้าจากประเทศไทยไปยังประเทศตน สรุปได้ดังนี้

สถิติสินค้าผ่านแดน ไทย - ลาว

รายการ	2532	2533	2534	2535	2356	2537	2538	2539	2540	2541	2542
มูลค่าการค้าผ่านแดน	2170.5	2352.8	2888.1	3418.0	5271.5	7697.6	9873.2	10820.8	14388.0	15898.9	17053.8
จากลาวไปประเทศที่ 3	532.0	590.6	880.0	1153.3	1693.8	2286.7	3053.3	2752.2	4122.2	8125.1	5322.0
จากประเทศที่ 3 ไปลาว	1638.5	1762.2	2008.1	2264.1	3577.7	5410.9	6819.9	8070.6	10265.8	9773.8	11732.8

การจัดแบ่งประเภทรายการสินค้า จากการค้าชายแดน ไทย - ลาว โดยหน่วยงานของไทย

สินค้าส่งออกจากไทย ไปยังลาว (เรียงลำดับตามมูลค่า)	สินค้านำเข้าจากลาว มายังไทย (เรียงลำดับตามมูลค่า)
สินค้าอุปโภคบริโภค มีอัตราการเพิ่มขึ้นมากกว่า 120 % / ปี	ไม้และผลิตภัณฑ์ไม้ ส่งเสริมการทำสัมปทานป่าไม้โดยนักลงทุนชาวไทย ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2541 มีการทำไม้แปรรูป เพิ่มขึ้น 90 %
วัตถุดิบและกึ่งวัตถุดิบ รวมถึง เครื่องจักร และอะไหล่	เครื่องจักรและอุปกรณ์
สินค้าทุน รวมถึง ยานยนต์ ทุกประเภท	อื่น ๆ
ปิโตรเลียม	
อื่น ๆ	

ท่าทีของลาวต่อไทย: การค้าและความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ¹⁴

...สภาพความเป็นจริงที่เกิดขึ้นกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจทุก ๆ ด้านของประเทศ ทำให้ลาวมองว่านักลงทุนไทยกำลังถูกกลืนลาวไว้กลายเป็นเสมือนอาณานิคมทางเศรษฐกิจ รวมทั้งเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในสังคมไทยไม่ว่าจะเป็นการก่อประวัณณ์ อาชญากรรม การซื้อสิทธิขายเสียง ฯลฯ (Barber 1998: 224)

¹⁴ จักรฤทธิ อุทโท. ข้อเสนอแนะประการเกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ ไทย - ลาว และสถานการณ์การท่องเที่ยวลาวในปัจจุบัน. Thai - Laos International Relation Forum

...สิ่งสะท้อนอย่างหนึ่งจากความรู้สึกต่อการครองจำทางเศรษฐกิจดังกล่าว ก็คือ ในช่วงแรกหลังจากการเปิดสะพานมิตรภาพ ไทย – ลาว ได้ไม่นานนัก ลาวก็ประกาศห้ามรถยนต์และรถบรรทุกของไทยผ่านไปยังฝั่งลาว โดยกำหนดว่าผู้โดยสารและสินค้าทั้งหมดจะต้องเปลี่ยนไปขึ้นรถยนต์ลาวอีกต่อหนึ่ง..

รายการสินค้ารัฐคุ้มครองและคุ้มครองตามแผนงาน ตามมาตรา 8

ข้อกำหนดเลขที่ 462/กค ลงวันที่ 8/2/1993 กระทรวงการค้า

รัฐคุ้มครองการนำเข้า	วัสดุก่อสร้าง ข้าวสาร รถและยานยนต์ทุกชนิด
รัฐคุ้มครองการส่งออกที่มีโควตา	ไม้ซุง ไม้แปรรูป
รัฐคุ้มครองการนำเข้า ตามแผนงานเฉพาะ	อาหารทุกประเภท (เนื้อสัตว์ และเครื่องอุปโภคบริโภคจากไทย)
	พันธุ์พืช - พันธุ์สัตว์
	ปุ๋ยเคมี
	เครื่องวัฒนธรรม ได้แก่ เทปเพลง วิดีโอ फिल्मภาพยนตร์ หนังสือ วารสาร เครื่องมือสื่อสาร โทรคมนาคม เครื่องดนตรี
	ยารักษาโรค / ปั่นทุกชนิด
	พาหนะสื่อสารทุกประเภท
	กีฬาวัฒนธรรม (สนุกเกอร์)
รัฐคุ้มครองการส่งออก ตามแผนงานเฉพาะ	กลสิกรรม / เครื่องป่า ของดอง / หนังสัตว์ / ไม้ซุง ไม้แปรรูป

ข้อสังเกตจากระเบียบดังกล่าว มี 2 ประการ คือ 1) ไม้ซุงและไม้แปรรูป เป็นสินค้าออกที่ขึ้นอยู่กับกำกับการจัดสรรโควตาและเป็นสินค้าคุ้มครองการส่งออก 2) เครื่องอุปโภคบริโภค และเครื่องวัฒนธรรมต่างก็เป็นสินค้าอยู่ในความควบคุมปริมาณการนำเข้า

หนังสือและเอกสารอ้างอิง

หนังสือภาษาไทย

ธีรภาพ โลหิตกุล. **คนไทยในอุษาคเนย์**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผู้จัดการ, 2537.

ยศ สันตสมบัติ. **มนุษย์กับวัฒนธรรม**. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2544.

หนังสือภาษาอังกฤษ

Adshead, S.A.M. **Material Culture in Europe and China; The Rise of Consumerism**. Macmillan

Acusrivongse, Nidhi. **Wattananatham yuk lollanwat [Culture in the Globalising Epoch]**. Sinlapa
wattananatham [Art and Culture], no.6 1994.

Barber, B. **Slowly it awakens: Laos teeters on the edge of change**. World and I. 13(2), 1998.

Featherstone, Mike. **Cultural Theory and Cultural Change**. Great Britain : Page Brothers
(Norwich) Ltd., 1994.

Giddens, A. **Modernity and Self – Identity: Self and Society in the Late Modern Age**.
Cambridge: Polity Press, 1991.

Giddens, A. **Sociology**. Second edition. Cambridge: Polity Press, 1993.

Hein Phommachanh, **Thai Policy and Attitudes towards Laos Since 1975** (A Thesis Fullfilment
of the Degree of Master of International Studies), University of Sydney, Department of
Government and Public Administration, July 1991)

Kahn, Joel S.. eds. , **Southeast Asian Identities; Culture and Politics of Representation in
Indonesia, Malaysia, Singapore, and Thailand**. Singapore: SNP Printing Pte Ltd, 1998.

Markus, H. and Nurius, P. 'Possible Self', **American Psychologist**. Vol.41, No.9, 954 – 969.
The American Psychological Association, 1986.

Mike Featherstone. **Cultural Theory and Cultural Changes**. Great Britain: Page Brothers (Norwich)
Ltd., 1994.

Nartsupha, Chatthip. “ **The Community Culture School of Thought**”. In Thai Constructions of
Knowledge, edited by Manas Chitakasem and Andrew Turton. London: University of
London, School of Oriental and African Studies, 1991.

Raynolds, Craig J., ed. **National Identity and its Defenders: Thailand, 1939 – 1989**. Chaing Mai:
Silkworm Books, 1993.

Wallerstein, Emmanuel. Culture as the ideological battleground of the modern world – system. In

Geopolitics – Geoculture. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.

Wallerstein, Emmanuel. **The Capitalist World – Economy.** Cambridge : Cambridge University Press, 1979.

Williamson, J. **Consuming Passions: The Dynamic of Popular Culture,** London: Marion Boyars, 1986.

เอกสารสัมมนาและรายงานการวิจัย

การค้าการลงทุน ไทย – ลาว ณ โรงแรมรอยัลแม่โขง หนองคาย 24 กรกฎาคม 2545

นันทนา วัฒนเกียรติ. รายงานการศึกษาภาษาลาวเวียงจันทน์. คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรม

พฤติกรรมการชำระเงินค่าสินค้าตามแนวชายแดน ไทย – สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ในภาค

ตะวันออกเฉียงเหนือ. ธนาคารแห่งประเทศไทย สำนักงานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 2543.

สถานการณ์ทางเศรษฐกิจการค้าและการลงทุนในประเทศลาว. เอกสารการประชุมเชิงวิชาการ Thai –

Laos International Relation Forum ครั้งที่ 1 จัดโดย มูลนิธิพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ระหว่างประเทศ วันที่ 5 มิถุนายน 2545.

อานันท์ กาญจนพันธุ์. “วัฒนธรรมกับการพัฒนา : มิติของพลังที่สร้างสรรค์” **วิกฤติการณ์ทางสังคม**

ไทย วันที่ 20 - 22 เมษายน 2538. ณ หอประชุมศูนย์วัฒนธรรมแห่งประเทศไทย โดยสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.

Greater Mekong Subregion Business Workshop: Mekong Investment Opportunities. Central

Grand Plaza Hotel. Bangkok, Thailand. February, 10th – 11st 2000.

Roland Robertson. **Globalization: Theoretical Perspective and Application.** Sociology and Anthropology Department, Thammasat University, 2002.

The Embassy of The Lao People's Democratic Republic

Vietnam, Laos and Cambodia: The Path to Economic Development.(Vol.2) The Sasakawa Peace Foundation

บทความ วารสาร หนังสือพิมพ์

ชยันต์ วรรณะภูติ, “ข้อสังเกตในการศึกษาวัฒนธรรม” **จดหมายข่าวล้านาคศึกษา** ปีที่ 1 ฉบับที่ 3 2529.

มานะ มาลาเพชร, “ลาวหลังยุคไกสอน : การเมืองการปกครอง” **ข่าวเอเชียศึกษา** (สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), ปีที่ 9 ฉบับที่ 4 2534.

สุจิตต์ วงษ์เทศ. “กระทรวงวัฒนธรรมต้องส่งเสริมให้เกิดวิถีชีวิตและวิถีคิด”. **ศิลปวัฒนธรรม** ปีที่ 24

ฉบับที่ 1 พฤศจิกายน 2545.

เอเจียน แอมอนิเย. บันทึกการเดินทางในลาว ภาคหนึ่ง พ.ศ. 2438 ศูนย์ข้อมูลเพื่อการค้นคว้าวิจัยฝรั่งเศส
ไทยศึกษา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.

The Nation (Bangkok), 23 March 1989.

Wattanasuwan, Kritsadarat. **I am what I consume : From Advertising Literacy to Symbolic Consumption.**

วิทยานิพนธ์

สุธิดา ตันเลิศ. ไกสอน พรหมวิหาร กับพัฒนาการสังคมนิยมในลาว ระหว่าง ค.ศ. 1975 – 4986.

สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร : 2541.

อรรถ นันทจักร. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ประเพณีการจดบันทึกประวัติศาสตร์หัวเมืองอีสานถึงต้นคริสต์
ศตวรรษที่ 20. สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร : 2529.

เอกสารประกอบการเรียน หลักสูตรชุมชนสัมพันธ์ สหวิทยาการ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
กาญจนา แก้วเทพ. วัฒนธรรมประชานิยม

ขอขอบคุณผู้ให้ข้อมูลในการสำรวจภาคสนามใน สปป.ลาว

- นายด่านสุลการจังหวัดหนองคาย
- ผู้อำนวยการกองนโยบายการค้าต่างประเทศ กระทรวงพาณิชย์
- ท่านทูตพาณิชย์พาณิชย์ไทย ประจำ สปป. ลาว
คุณเพ็ญภา หงษ์หยก
- เลขานุการเอก เอกอัครราชทูตไทยประจำ สปป.ลาว
คุณประพันธ์ ดิษยทัต
- บริษัทสหอุบลการขนส่ง จำกัด บริษัทผู้แทนการค้าไทยใน สปป.ลาว
- เจ้าของร้านค้าปลีกในตลาดเช้า ตลาดเวียงคานาม และตลาดจีน ทุกร้าน

อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง¹: วิเคราะห์จากระบบนิเวศ “ลวงปลา”² และบริบทแวดล้อม *

กนกวรรณ มะโนรมย์³

บทนำ

อัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์ทางสังคม (social identity) ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลตอนล่างว่าเป็นชาวประมงหรือชาวนา มักจะมีข้อถกเถียงกันมายาวนานและไม่ค่อยมีใครหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นทางวิชาการในหมู่ผู้สนใจศึกษาปัญหาเรื่องเขื่อนปากมูล ทั้งที่เป็นประเด็นที่จะชี้ว่าแนวทางการจัดการเขื่อนปากมูลจะเป็นเช่นไรได้บ้าง ผลการศึกษาของสำนักต่างๆ อาทิ World Commission on Dam (2000) นักวางแผน นักวิชาการในคณะรัฐบาล นักวิชาการที่ประเมินผลกระทบทางสังคมเศรษฐกิจที่ได้รับการสนับสนุนการวิจัยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2545) สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545) นักวิชาการจาก กฟผ. เอง อาทิ วีระพัฒน์ ทองคำ (2534) (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม), 2543) สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2546) ที่ได้รับทุนจากรัฐบาลสำรวจความคิดเห็นของชาวบ้านต่อการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลในเดือน มกราคม 2546 บริษัท TEAM Consultant Engineering Co.Ltd. (1984) ที่เป็นบริษัทประเมินผลกระทบที่จะเกิดขึ้นก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งนักวิชาการอิสระจากสถาบัน การศึกษาต่างๆ รวมทั้งนักศึกษาในระดับมหาวิทยาลัยจำนวน เช่น ประกิจ ย่าพรหม (2536 อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม), 2543) ผลการศึกษาส่วนใหญ่สรุปคล้ายกันว่า ชาวบ้านปากมูลตอนล่างเป็นชาวนา มิใช่ชาวประมง

บทความนี้มีความคิดเห็นแตกต่างไปจากข้อสรุปข้างต้นค่อนข้างชัดเจน เนื่องจากผู้ศึกษาได้เข้าไปศึกษาในพื้นที่มาต่อเนื่องนับแต่ปี 2542 จนถึงปี 2545 และค้นพบว่าอัตลักษณ์ทางสังคมของ

¹ แม่น้ำมูลตอนล่างในบทความนี้หมายถึงพื้นที่ใน 3 อำเภอ คือ โขงเจียม สรรพยา และพิบูลมังสาหาร จังหวัดอุบลราชธานี

ข้อมูลในบทความนี้ส่วนหนึ่งมาจากโครงการวิจัยหลังปริญญาเอกเรื่อง เรื่อง “วัฒนธรรมเพื่อการพัฒนาและฟื้นฟูเศรษฐกิจชุมชน: กรณีศึกษามูลบ้านที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างเขื่อนในลุ่มน้ำมูล” ของ กนกวรรณ มะโนรมย์ สนับสนุนการวิจัยโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยมีที่ปรึกษาโครงการวิจัยคือ รศ. ศิริจักร วัลลิโกดม และโครงการวิจัยเรื่อง แนวทางการการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิต และชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล โดย มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี สนับสนุนการวิจัยโดยสำนักนายกรัฐมนตรี

* บทความนี้นำเสนอในการประชุมประจำปีทางมานุษยวิทยาครั้งที่ 2 เรื่อง ชาติและชาติพันธุ์: วิถีชีวิตและความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ในโลกปัจจุบัน ระหว่างวันที่ 26-28 มีนาคม 2546 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร ผู้เขียนขอขอบคุณ ดร. ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี ที่ให้บทความเกี่ยวกับอัตลักษณ์กับภาษาอังกฤษ และดร.พัฒนา กิตติอาษา เพื่อนผู้ให้ข้อคิดเห็นที่เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์

² อาจารย์คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

ชาวบ้านปากมูลว่าเป็นชาวนาหรือชาวประมงนั้นถูกกำหนด/สร้างหรือผลิต (constitute) ขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางนิเวศ (ecological space) สองประการคือ ประการที่หนึ่ง ระบบนิเวศเฉพาะถิ่นที่เรียกว่า “ลวงปลา” เป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) ในแม่น้ำมูลที่มีการจัดการตามจารีตพื้นบ้าน และประการที่สอง คือข้อจำกัดทางพื้นที่สำหรับการมีอาชีพหลักทำนา ผู้เขียนเห็นว่า ลวงปลาเป็นเสมือนสื่อสร้างภาพ/ตัวตน/เอกลักษณ์ให้ชาวบ้านมีบทบาทในฐานะชาวประมงเด่นชัดกว่าการเป็นชาวนา ในบทความนี้ผู้เขียนใช้แนวคิดเรื่องอัตลักษณ์และพื้นที่ทางสังคมอันเป็นหนึ่งในแนวคิดของสำนักคิดหลังทันสมัยนิยม (postmodernism) เป็นแกนในการวิเคราะห์ โดยนำข้อมูลจากการศึกษาวิจัยในพื้นที่นำเสนอเพื่อให้เห็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่มาจากการมี/เป็นอยู่/สัมผัสประสบ การณ์ในชีวิตประจำวันทั่วไป (Savoir)⁴ จากการใช้ทรัพยากรแม่น้ำมูลและการผลิตความรู้ภายใต้เงื่อนไขที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรการผลิตนั้นๆ ในช่วงท้ายของบทความ ผู้เขียนชี้ให้เห็นว่าอัตลักษณ์ความเป็นชาวประมงได้ขาดความต่อเนื่อง (disjuncture) และไม่หยุดนิ่งตายตัว (mobile) Gupta and and Ferguson (1997: 33 และ Hetherington, 1998) เนื่องจากพื้นที่ “ลวงปลา” ได้ค่อยๆ หายไปหลังจากการเข้ามาบริหารจัดการทรัพยากรแม่น้ำมูลแบบรวมศูนย์ของรัฐ ด้วยการสร้างเขื่อนปากมูลในปี 2533

ความหลากหลายของระบบนิเวศแม่น้ำมูล

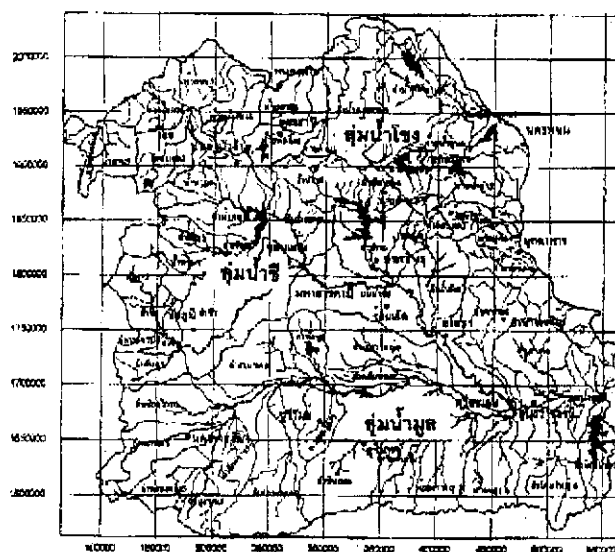
แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำที่สำคัญมากในลุ่มน้ำมูล ซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เนื่องจากการรับน้ำจากแม่น้ำชีและลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลจำนวนมากถึง 20 กว่าสาขา ทำให้มีพื้นที่ลุ่มน้ำ 69,700.44 ตารางกิโลเมตร มีความยาวของแม่น้ำทั้งสิ้น 641 กิโลเมตรไหลบรรจบกับแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี (ประกอบ วิโรจน์กูฐ และฤกษ์ชัย ศรีวรมาศ, 2543: 7 และ 26) แม่น้ำมูลอยู่ในเขตแอ่งโคราชตอนล่างซึ่งเป็นบริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่นกว่าลุ่มน้ำอื่นๆ ในภาค (ศรีศักร วัลลิโภดม 2533) ดังนั้นแม่น้ำมูลจึงมีความสำคัญและส่งผลต่อการสร้างเอกลักษณ์ทางสังคมของผู้อยู่อาศัยริมฝั่งน้ำ

สภาพนิเวศวิทยาแม่น้ำมูลมีความแตกต่างค่อนข้างชัดเจนในแต่ละตอน เนื่องจากต้นแม่น้ำมูลอยู่ในเขตที่สูง คือบริเวณเขาละองค์เขาละมั่งและภูสามง่ามของทิวเขาสันกำแพง เขตจังหวัดปราจีนบุรีและนครราชสีมา แม่น้ำมูลบริเวณนี้จะไหลออกจากภูเขาสู่บริเวณขอบแอ่งโคราชแล้วไหล

⁴ Foucault (1972) ในหนังสือชื่อ The Archaeology of Knowledge (1972) จำแนกความรู้ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ Savoir หมายถึง ความรู้ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในชีวิตประจำวัน หรือการปฏิบัติทางสังคมทั่วไปภายใต้สถานการณ์หรือเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยเฉพาะเจาะจง ในขณะที่ Connaissance เป็นความรู้ที่ผลิตโดยผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่างๆ เช่น ชีววิทยา คณิตศาสตร์ (อ้างใน ไชรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542: 9)

ตัดจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือไปยังทิศตะวันออกตามการลาดเทและการวางตัวของโครงสร้างหินธรณี (ประสิทธิ์ คุนรัตน์ และคณะ, 2545: 21) เข้าสู่ที่ราบลุ่มแอ่งกะทะขนาดใหญ่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นช่วงตอนกลางของแม่น้ำ การไหลแรงของแม่น้ำทำให้ลำน้ำไหลคดเคี้ยวไปมา กัดเซาะดินริมฝั่งและ (ไหลเลาะเปลี่ยนทางอยู่ตลอดเวลา(แมน ปุโรทกานนท์ 2541 อ้างใน ศิริพร โคตะวินนธ์, 2543: 37) ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยเฉพาะขึ้นในเขตแม่น้ำมูลตอนกลาง ที่เรียกระบบนิเวศแบบนี้ว่า "ป่าบุงป่าทาม" ซึ่งเป็นลักษณะพื้นที่ที่เกิดจากการเกิดน้ำหลากและเอ่อท่วมขังบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ

แผนที่แสดงลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่มา: ปุโรทกานนท์ (พ.ศ. 2541) และ คุนรัตน์ คุนรัตน์ (2545)

เป็นบริเวณกว้าง กินระยะเวลา 3-4 เดือนในแต่ละปี ในช่วงน้ำลดหรือช่วงแล้งป่าทามตอนบนจะแห้งมีน้ำขังเฉพาะบริเวณที่เป็นหนองน้ำชาวบ้านจะเรียกว่า "ป่าบุง" ป่าบุงป่าทามมีลักษณะพิเศษคือเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ เป็นนิเวศกึ่งบกกึ่งน้ำ มีพรรณไม้ที่ทนทานต่อการท่วมของน้ำได้ ระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ ลำต้นแตกหน่อได้ดีและทนไฟช่วงฤดูแล้ง ไม่มีการสะสมของซากพืชเพราะไหลไปตามกระแสน้ำและหรือเกิดไฟป่า และพรรณไม้สามารถแพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ ดังนั้นป่าบุงป่าทามจึงเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านในฐานะที่เป็นแหล่งทำนาเพาะปลูก แหล่งอาหาร ไม้ฟืน จับปลา แหล่งกรองตะกอนที่มากับน้ำ แหล่งเลี้ยงสัตว์ และอื่นๆ ลักษณะเฉพาะของแม่น้ำมูลช่วงตอนกลางที่ไหลคดเคี้ยวจนเกิดลักษณะภูมิประเทศแบบบุงทาม ทำให้ชาวบ้านมีการทำนาทาม

นอกเหนือจากการทำนาตามพื้นที่ปกติและหาปลาควบคู่กัน (อ้างใน วิสูตร อยู่คง, 2544: 61-74 และ ประสิทธิ์ คุนุรัตน์ และคณะ, เรื่องเดียวกัน)

ฐานทรัพยากรดิน (ที่นา): ข้อจำกัดต่อการมีอาชีพหลักทำนา

จากการศึกษาประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านพบว่า เหตุผลหลักๆ ที่ชาวบ้านมาตั้งหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูล โดยเฉพาะชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมและอำเภอสรินธรเนื่องจากการมาหาปลาและหาที่นาปลูกข้าวบริโภค (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, อ้างแล้ว) สภาพภูมิศาสตร์ โดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมมีลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ลาดชันสูง ดินส่วนมากเป็นดินตื้น โดยมีหินปนอยู่ในดินชั้นล่าง มีพลาญหินสลับเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีพื้นที่ทำนายน้อย ดินไม่เหมาะสมกับการทำนา ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอฟันผาลมหารและสิรินธร มีความลาดชันน้อยกว่าแต่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นที่ลุ่มสลับที่ดอน และผสมและดินร่วนและดินทราย แต่มีความเป็นกรดสูง และหากจะทำเกษตรต้องได้รับการแนะนำที่ดี และยังพบอีกว่า ชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมไม่มีที่นาประมาณร้อยละ 63 (ปี 2535) และ ไม่มีที่นา ร้อยละ 92 ในปี 2542 และชาวบ้านในแถบอำเภอสรินธรมีที่นา ร้อยละ 85 ในปี 2535 แต่ลดลงมาเหลือร้อยละ 54 ในปี 2542 นอกจากนี้ยังพบว่าชาวบ้านส่วนมากในสองอำเภอนี้ทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นในเขตอำเภอฟันผาลมหารที่ทำนาดันฤดูเพื่อทำข้าวเม้าขายและปลูกผักหน้าแล้งที่อาศัยน้ำจากบ่อบาดาลเป็นหลัก (สุภาวดี แก้วระหัน และคณะ 2545: 3-24)^๕ จากการศึกษาของสถาบันวิชาการที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลก็ยืนยันว่า หากไม่นับว่ารายได้จากการรับจ้างนอกภาคการเกษตรจะมาเป็นอันดับหนึ่ง (จากการอพยพแรงงาน) จะพบว่ารายได้หลักของชาวบ้านในสามอำเภอก่อนสร้างเขื่อนปากมูล และภายหลังการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) ในอำเภอโขงเจียม ฟันผาลมหารและสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี มาจากการทำประมง มีใช้การทำนาแต่ประการใด ดังตารางที่เสนอข้างล่างนี้ (สำรวจหลังการสร้างเขื่อนปากมูล)

^๕ สัมภาษณ์ชาวบ้านโพธิ์ศรี อ.โพธิ์ศรี อ.ฟันผาลมหาร จ.อุบลราชธานี 18 กรกฎาคม 2545

ตารางที่ 1 การเปลี่ยนแปลงรายได้จากประมงและอื่นๆ ของครัวเรือน (บาท)/ปี/ครัวเรือน

ปี 2537	2539	2540	2541	2542	2544 (ระหว่างเปิด ประตู่เขื่อน)
นอกการเกษตร 41,562.82	50,175.01	84,222.64	37,456.65	35,026.26	43,596.38*
ประมง 13,428.29	8,694.84	10,700.21	7,791.41	2,791.40	6,960.00*
ข้าวและพืชไร่ 2,266.93	2,882.89	3,727.25	2,123.45	2,729.24	รายได้จาก การเกษตร เท่ากับร้อยละ 33.67 ซึ่งในนี้มี รายได้ประมงถึง ร้อยละ 21.42 *

ที่มา: มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543)

* ศึกษาโดย สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545)

(ใช้ฐานข้อมูลเดิมของมหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2545)

ตารางที่ 2 แสดงการเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือน/ปี(บาท)

รายได้/ครัวเรือน/ปี	2533 (ก่อนการสร้างเขื่อน)	2543 (หลังการสร้างเขื่อน)	2544 (ระหว่างการทดลอง เปิดประตูเขื่อนปากมูล)
นอกภาคการเกษตร	20,099	36,905	36,957
ประมง	25,742	3,045	10,025
เกษตร	12,518	7,720	6,223

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545: 6-27)

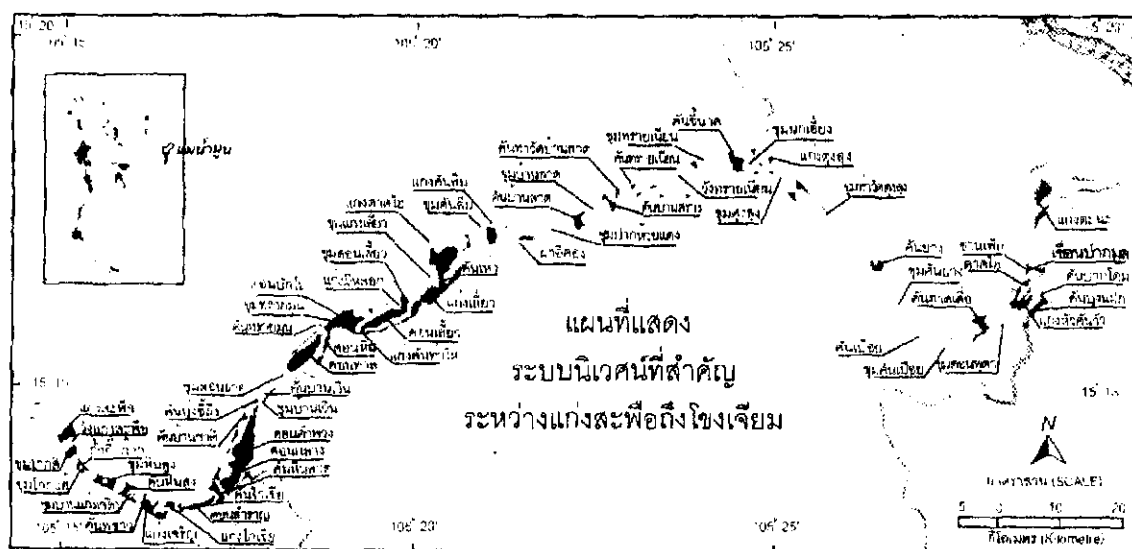
ด้วยข้อจำกัดด้านทรัพยากรดินทางกายภาพดังที่กล่าวมาแล้ว และปริมาณการถือครองก็ลดลงเรื่อยๆ ผสมกับการครอบครองสิทธิในที่ดินตามกฎหมายของบุคคลที่จำเป็นต้องต้องกีดกันสิทธิการใช้ประโยชน์ทำนา จึงไม่อาจทำให้ชาวบ้านมีอาชีพหลักจากการทำนาได้เมื่อเปรียบเทียบกับกรหาปลาเพราะทรัพยากรในแม่น้ำมูลได้แก่ปลาและพืชพรรณธรรมชาติเป็นทรัพยากรของส่วนรวม ที่

ชาวบ้านต่างสามารถเข้าถึงได้ในการใช้สิทธิแบบซ้อนทับกันได้ (ดู อานันท์ กาญจนพันธ์, 2542) และนำไปสู่การสร้างรายได้และอาชีพหลักมาโดยตลอด

ระบบนิเวศ "ลวงปลา"

การไหลของแม่น้ำมูลมายังตอนปลายจนบรรจบแม่น้ำโขงจะผ่านแนวสันหิน ทำให้เกิดแก่งหินกระจายตามลำน้ำมูลจนถึงปากแม่น้ำ แก่งหินขนาดใหญ่ๆ เช่น แก่งสะพือ และแก่งตะนะ (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ, อ้างแล้ว) และแก่งอื่นๆ จำนวนมากกว่า 40 แก่ง มีสันดอน (ภาษาราชการเรียกว่า เกาะ) กลางแม่น้ำขนาดใหญ่ 5 ดอน ได้แก่ ดอนคำพวง ดอนธาตุ ดอนเลี้ยว ดอนตาดไฮ และดอนตะนะ (ดูแผนที่ประกอบ) ระบบธรรมชาตินี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยๆ มากมายหลากหลายและซับซ้อน อันเป็นแหล่งหาปลาที่ชาวบ้านเรียกว่า "ลวงปลา"

ที่มา: คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, เรื่องเดียวกัน: XIV)

"ลวงปลา" ในความหมายของชาวบ้านหมายถึง แหล่งที่จับปลาได้ แหล่งรวมของปลา และแหล่งที่ปลามักจะเดินทางผ่าน (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, เรื่องเดียวกัน: 36) กล่าวโดยง่ายคือ ลวงปลาเป็นแหล่งหรือบริเวณพื้นที่หาปลาในแม่น้ำมูล ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่ที่มีปลาชุม บางแห่งมีปลาหลากหลายชนิด บางแห่งอาจมีปลาเด่นๆ จำนวนมาก ชนิดปลาอื่นๆ มีเพียงจำนวนน้อย ลวงปลาจะเกิดขึ้นตามระบบนิเวศที่หลากหลาย

ดังนี้ (คณะนักวิจัยบ้านสมิทธาคนจนกรณีนีปากมูน และ เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2545: VI)

แก่ง เป็นพืดหินหรือโขดหินที่เกิดขวางทางน้ำ มี 3 ลักษณะ ลักษณะแรกเกิดจากคันหินคันเดียวที่มีลักษณะราบเรียบและสูงค่อนข้างเสมอกัน เช่น แก่งสะพือ ลักษณะที่สองเกิดจากคันหินที่เป็นแผ่นหิน ลักษณะที่สามประกอบด้วยคันหินที่สลับซับซ้อน สูงต่ำไม่เสมอกัน ซึ่งชาวบ้านที่ไม่มีเรือและเด็กสามารถหาปลาโดยการทอดแหและตกเบ็ดบริเวณนี้ได้ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ 2545: 5-13)

ขุม เป็นลักษณะของพื้นที่ได้น้ำที่เป็นหลุมลึกใหญ่ มีความลึกตั้งแต่ 10 เมตรขึ้นไป อาศัยอยู่ถัดจากคันหรือแก่งก็ได้

ขุมดิน จะอยู่ลึกกว่าขุมหิน มีพื้นที่กว้างกว่า มีสภาพเปลี่ยนแปลงตามปริมาณและกระแสน้ำ เนื่องจากอาจถูกกัดเซาะหรือเกิดตะกอนทับถม เป็นแหล่งวางปลาที่สำคัญ อย่าง วางปลาไหลมอง

ขุมหิน มีลักษณะเป็นแนวหินผาเกยกายเป็นชั้นๆ สลับซับซ้อน ทำให้เป็นที่ซุกซ่อนของปลาอย่างดีเลิศ ชาวบ้านจะใช้มองหยั่งและลานบริเวณนี้ด้วย (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, เรื่องเดียวกัน: 5-14)

คอน คือ ช่อน้ำตื้นบนบนคันแก่ง มักอยู่ริมฝั่ง คนหาปลาสามารถจูงเรือผ่านคอนเพื่อข้ามไปอีกฟากของตัวแก่งได้ในเวลาที่แป่ว (รื่องน้ำในแก่ง-ผู้เขียน) มีขนาดพื้นที่เจาะตัว

คัน เป็นแนวหินที่ทอดยาวไปสู่กลางแม่น้ำ โดยทั่วไปคันจะจมอยู่ได้น้ำในฤดูแล้งจะจมอยู่ลึกประมาณ 1-2 เมตร เหมาะสำหรับเครื่องมือจับปลาประเภทน้ำตื้นอย่างลาน แห และมอง(ข่าย)

ดอน เป็นเกาะกลางน้ำรวมทั้งเนินหินและเนินดินที่โผล่ขึ้นกลางลำน้ำ หรือเนินหินและเนินดินที่กระจายอยู่บริเวณแก่ง ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้าน

ดอนแก้ว เป็นดอนขนาดเล็ก ปรากฏในทุกๆ แก่ง มีพืชผัก ต้น กอพืชตามน้ำ พุ่มหรือเครือไม้ชนิดต่างๆ ขึ้นกระจัดกระจาย ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้านและอาหารของปลา

ดอนดิน คือ ดอนกลางน้ำ ผู้คนในลำน้ำมุสใช้ปลุกผักสวนครัวในช่วงที่ไหลพ้นน้ำ ถ้าเป็นดอนดินขนาดกลางและขนาดใหญ่จะมีพืชพรรณขึ้นมากมาย ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพร รวมทั้งเป็นอาหารของปลา

ดอนหิน เป็นเนินหินสูงซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแก่ง

ตาด เป็นพื้นดินหรือแผ่นหินที่ราบเรียบและลาดยาว ไม่มีโขดหินขวางกั้น ทำให้น้ำที่ไหลผ่านเป็นน้ำไหลเรียบ คนหาปลาใช้เป็นทางเดินและหาปลาด้วยการทอดแห

ถ้ำ มีลักษณะการวางตัวของหินที่ก้ำกั้นเป็นชั้นๆ มี 2 ชนิดคือ ถ้ำบกกับถ้ำได้น้ำ สำหรับถ้ำได้น้ำเป็นเหมือนแหที่ปักของปลาน้อยใหญ่ ส่วนถ้ำบกมักใช้เป็นที่พักของคนหาปลาเพื่อหลบแดด

หลบฝน ชาวบ้านมักจะหย่อนเบ็ดใหญ่ลงไปจับปลาในถ้ำ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ อ้างแล้ว: 5-13)

บุง เป็นแอ่งน้ำอยู่ติดกับท้ายคันหรือท้ายดอน บริเวณนั้นน้ำจะนิ่งเพราะมีคันหินกั้นปิดทางน้ำไหล ในทัศนะของคนหาปลา บุงเป็นที่ปลอดภัยเพราะน้ำนิ่งมักใช้เป็นลวงแหและ ลวงมอง

โบกหินหรือกโบกหิน เป็นอ่างขนาดใหญ่เล็กอยู่ตามร่องหินหรือตาดหินบริเวณคันแก่ง ในฤดูฝนจะถูกน้ำท่วมกลายเป็นที่พักอาศัยของปลา ส่วนในฤดูแล้งอาจมีปลาค้างให้คนหาปลาได้จับ

แปว(แปวน้ำ-ผู้เขียน) หรือป่อง คือร่องน้ำลึกที่อยู่สลับกับคันแก่ง ใช้เป็นเส้นทางให้เรือขึ้นลงผ่านแก่งได้ตลอดปี และบริเวณนี้ชาวบ้านจะนำโพงพาง หรือภาษาอีสานเรียกว่าจับในใส่ดักปลา ซึ่งจะทำให้ช่วงฤดูน้ำลดและหน้าแล้งได้เท่านั้น (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-13)

วัง คือ ท้องน้ำลึกที่มีพื้นที่ต่อเนื่องจากแก่งต่อแก่ง มีความลึก 6-10 เมตรในช่วงฤดูแล้ง วังเป็นระบบนิเวศใหญ่ซึ่งในท้องน้ำของวังจะประกอบด้วยชุมและคัน ชาวบ้านจะไหลมองเป็นหลักในจุดนี้ ในช่วงต้น-กลางฤดูฝน (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-14)

เวิน คือ บริเวณที่มีลักษณะการไหลของน้ำปะทะสิ่งกีดขวาง ทำให้เกิดน้ำไหลวนหรือน้ำหมุนเกิดได้ทั้งในน้ำลึกบริเวณชุมหรือวังและในน้ำตื้นบริเวณโชดหิน ชาวบ้านนิยมใส่เบ็ดเผือกหรือเบ็ดตุ้มในบริเวณนี้ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ อ้างแล้ว: 5-14)

รูหิน (รู หมายถึง ฮู ในภาษาอีสาน-ผู้เขียน) หินตามแก่งในลำน้ำ จะมีรูหินหรือช่องลอดบ้างเป็นรูหินทะลุ บ้างเป็นรูทึบ บ้างมีรูปร่างกลม แบนหรือรี

หลุมหิน หินที่อยู่ตามแก่งของลำน้ำมูลส่วนมากจะมีช่องหลุมแตกต่างกันไปเป็นรูปร่างกลมและ กลวงลงไปบนพื้นผิวหน้าของหิน

แห่ว คือ คันแก่งสูงประมาณ 3-5 เมตร ระดับความสูงไม่สม่ำเสมอ มีลักษณะคล้ายแห คันแก่ง ที่สลับซับซ้อนนี้เหมาะสำหรับเป็นที่ซ่อนของปลา บริเวณแห่วจะมองเห็นฝูงปลากะโดดและเป็นลวงปลาที่สำคัญของคนหาปลา

โลกทัศน์อันซับซ้อนของชาวบ้านต่อระบบนิเวศ "ลวงปลา"

การรับรู้และเข้าใจของชาวบ้านต่อระบบนิเวศลวงปลามีความซับซ้อนและหลากหลายมิติ ซึ่งผู้เขียนมาสามารถจำแนกได้ดังนี้

1. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับเครื่องมือหาปลาและสภาพน้ำมูลตามฤดูกาล

ชาวบ้านเรียกชื่อลวงนั้นๆ ตามเครื่องมือประมงที่ใช้ โดยประเภทของเครื่องมือจะสัมพันธ์กับความตื้นลึก มาก/น้อยของน้ำในแต่ละฤดู เช่น ลวงกวด (กวด คือ อวนทับตลิ่งที่เป็นเครื่องมือราคาแพง และต้องการแรงงานคนหลายคนในการลากตึง ลวงกวดจะเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างราบเรียบ ไม่มีหินขรุขระ

หรือตอไม้ในน้ำ และมีพื้นที่ตลิ่งราบเรียบมากพอ) จะลากกวตช่วงฤดูแล้งเนื่องจากมีตลิ่งและน้ำไม่หลากเอ่อท่วมฝั่ง จากการศึกษาล่องกวตบ้านด่านใหม่ ตำบลโขงเจียม อำเภอโขงเจียม พบว่า ล่องกวตมีหลายลักษณะ เช่น ล่องกวตที่ลากบริเวณน้ำลึกที่ภาษาชาวบ้านเรียกว่า “ขุม”⁶ ล่องกวตที่ลากบริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่า “ตาด”⁷ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีล่องที่เรียกชื่อตามเครื่องมือหาปลา เช่น ล่องมอง (ล่องที่ใช้มองหรือชาย) ล่องตุ้ม (ลาน) ล่องจับ (โพงพาง)⁸ ล่องจั่น ล่องลอบ ล่องแห ล่องตุ้ม และล่องเบ็ด เป็นต้น

2 พื้นที่ล่องปลาจะแปรผันตามฤดูกาล

ล่องปลาแต่ละแห่งมีใช้ว่าจะเป็นล่องปลาได้ตลอดทั้งปีขึ้นอยู่กับฤดูกาลของน้ำ กล่าวคือ ล่องปลาในฤดูน้ำลด (เริ่มตั้งแต่เดือนมกราคม-เมษายน) เป็นช่วงหน้าแล้ง น้ำมูลไหลและไหลช้า ชาวบ้านมักจับปลาในล่องที่อยู่บริเวณแก่งหิน ซึ่งในแก่งหินจะมีทั้งโบก คัน ถ้ำ ขุม รู แปรน้ำ ล่องเหล่านี้จะใช้เครื่องมือได้หลายประเภททั้งขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ เช่น มอง แห เบ็ด ตุ้ม ชาวประมงจะรู้ดีว่าเป็นปลาที่ค้างวังที่ไม่ได้อพยพกลับแม่น้ำโขง ล่องปลาหน้าแล้งตามแก่งหินจะหายไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนชนิดของเครื่องมือประมงเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำแดง หมายถึงฤดูที่น้ำมูลขุ่นเป็นสีปึกที่เกิดจากการชะล้างของดิน เพราะเข้าสู่ช่วงหน้าฝน น้ำเริ่มไหลแรง และเชี่ยว ระดับน้ำเพิ่มสูงขึ้นท่วมแก่งทำให้ชาวบ้านเข้าถึงล่องปลาบริเวณนั้นแก่งได้ยาก ชาวบ้านจะใช้ล่องปลาบริเวณริมฝั่งหรือกลางแม่น้ำแทน(หากน้ำไม่มากเกินไปจนเกิดอันตรายได้) เครื่องมือที่จับปลาบริเวณล่องริมฝั่งได้แก่ ลอบ จั่น เบ็ดประเภทที่อยู่ริมน้ำ หรือไหลมองกลางน้ำในจุดที่จะทำได้ พออย่างเข้าสู่ฤดูฝนน้ำหลากท่วมตลิ่งมูล น้ำจะไหลเชี่ยวกรากและหลากออกไปยังป่าริมมูล ล่องปลาต่างๆ จะเหลือน้อยลงไปเรื่อยๆ และชาวบ้านจะเข้าไปหาปลาได้ลำบาก มีความเสี่ยงสูง โดยเฉพาะกลุ่มชาวประมงที่ไม่มีเรือหรือมีเรือแต่ไม่มีเครื่อง ดังนั้นแหล่งหาปลาของชาวบ้านช่วงหน้าน้ำหลากจะอยู่ในลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลและทุ่งนา (กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-17 ,5-20)

นอกจากจะเรียกล่องปลาตามเครื่องมือการจับปลาที่สัมพันธ์กับขนาดของปลาแล้ว คนหาปลาจะเรียกล่องตามเครื่องมือหาปลาที่สอดคล้องกับฤดูกาลด้วย เช่น ล่องตุ้มปลายอน ชาวบ้านจะนำเครื่องมือที่เรียกว่า ตุ้มหรือลาน มาวางบริเวณคัน หรือตาด เพื่อดักจับปลายอน (ปลาน้ำตื้น) ซึ่ง

---

⁶ ล่องขุมสำหรับลากกวตคือ พื้นที่ที่อยู่ใต้น้ำที่อยู่ไม่ห่างจากฝั่งของน้ำมูลซึ่งมีความลึกของน้ำประมาณ 10-15 เมตรขึ้นไป ซึ่งต้องใช้จวนใหญ่ขนาดลึก 10 วา ความยาวของจวนประมาณ 130-140 วา ราคาจวนตกราวๆ 40,000-50,000 บาท ใช้แรงงานคนในการลากประมาณ 8 คน ขึ้นไป (สัมภาษณ์พ่อบุญมา กอดแก้ว อายุ 56 ปี วันที่ 21 มิถุนายน 2545 ณ บ้านด่านใหม่ ต. โขงเจียม อ.โขงเจียม จ. อุบลราชธานี เวลา 11.00-13.20)

⁷ ตาด คือ พื้นที่ที่เป็นแผ่นดินเรียบอยู่ใต้น้ำ มีความกว้างและยาวจนสามารถที่จะลากกวตได้ น้ำไม่ลึกมาก น้ำไหลเอื่อยๆ กวตที่ใช้ลากบริเวณนี้มักเป็นกวตเล็กกวตที่ใช้ลากบริเวณที่เป็นล่องขุม (สัมภาษณ์คนเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

เป็นหลาที่อพยพมาช่วงแล้งต้นๆ ปี ถึงช่วงปลายฤดูแล้งต่อต้นฤดูฝนเดือนพฤษภาคม และการที่จะนำเครื่องมือประมงขนาดใดมาใช้ในแต่ละลวงก็มีความแตกต่างกันในเครื่องมือประเภทเดียวกัน เช่น ในช่วงน้ำขึ้น(ต้นฤดูฝน) จะมีปลานขนาดใหญ่เดินทางผ่านมา ชาวบ้านจะนำเครื่องมือขนาดใหญ่ เช่น บริเวณที่เป็นลวงมอ เช่น ลวงมอบ้านวังสะแบงได้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ชาวบ้านทำมอไหล โดยนำมอ(ข่าย) เส้นผ่าศูนย์กลางขนาด12-14 เซนติเมตร พอถึงช่วงกลางฤดู จะใช้มอขนาดใหญ่ขึ้นคือเส้นผ่าศูนย์กลาง 14-16 เซนติเมตร มาจับปลา เป็นต้น ส่วนในช่วงฤดูแล้งซึ่งปริมาณน้ำน้อยลง ชาวบ้านจะนำเครื่องมือขนาดต่างๆ มาใช้ตามริมฝั่งมูล เช่น บริเวณลวงเบ็ด ชาวบ้านจะใช้เบ็ดฝอยและกางมอหยั่งหรือมอขำในที่ที่ชาวบ้านเรียกว่า ลวงมอ หรือจันตามริมน้ำและใส่ลอบใหญ่ตามพุ่มไม้ริมฝั่งน้ำ หรือวางจับ (โพงพาง-เป็นเครื่องมือประมงขนาดใหญ่มีประสิทธิภาพสูงในการจับปลาวางบริเวณร่องน้ำที่อยู่ในแก่งหิน) ณ ลวงจับ เป็นต้น⁹

3. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพในแม่น้ำมูลและพืชพรรณแวดล้อม

ชาวบ้านจะเรียกลวงปลาจำนวนมากตามลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เช่น ลวงชุมบกบ้านหนองโพธิ์ ต. โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี ซึ่งเรียกชื่อลวงโดยรวมเอาสภาพภูมิศาสตร์คือ "ชุม" กับชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งคือ "ต้นจบก" ที่เกิดอยู่ริมฝั่งมาเป็นชื่อเรียกลวงดังกล่าว¹⁰ มารวมกัน หรือลวงปลาวังสะแบงได้ ต.หนองแสงใหญ่ อ. โขงเจียม จ. อุบลราชธานี ซึ่งมีคำว่า "วัง"¹¹ และ "สะแบง" คือชื่อต้นไม้ ที่อยู่บริเวณหมู่บ้านวังสะแบงได้ มารวมกัน และเหตุผลที่มีคำว่า "สะแบงได้" เพราะเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านสะแบงได้ (ชาวบ้านตั้งชื่อหมู่บ้านของตนว่าวังสะแบงได้เพราะมีต้นสะแบงใหญ่อยู่ริมน้ำมูล) อย่างไรก็ตามแม้ชื่อเรียกลวงจะเรียกตามเงื่อนไขที่มีทางกายภาพและชีวภาพแต่ลักษณะการใช้ลวงบริเวณนี้ก็ยังคงอยู่กับเครื่องมือประมงที่ต้องสัมพันธ์กับกระแสน้ำ ระดับน้ำในแต่ละฤดูกาลเช่นกัน

4. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับความชุกชุมของปลาบางชนิด และเหยื่อของปลา

ชาวบ้านจะเรียกชื่อลวงปลาตามชนิดปลาที่พบบ่อยๆ และมีปริมาณมาก ที่มีอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่น ลวงชุมปลาตองบ้านแสนตอ ต.กุดชุมพူ อ.พิบูลมังสาหาร จ. อุบลราชธานี ซึ่งเหตุที่เรียกว่าลวงชุมปลาตอง เพราะชาวบ้านจะหาปลาตองและปลาตองกรายได้มากกว่าปลาชนิดอื่นๆ (เช่น ปลาเค็ง) โดย

⁹ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยจากชาวประมงที่ขึ้นเรือการไหลมอ บริเวณ ลวงปลาวังสะแบงได้ อำเภอโขงเจียม วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 12.00-13.00 น.

¹⁰ สัมภาษณ์นายสอน สมชัย อายุ 67 ปี บ้านโพธิ์ศรี ต. โพธิ์ศรี อ. พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 6 มกราคม 2545 เวลา 09.45-11.20 น.)

¹¹ วัง คือ บริเวณน้ำลึกที่มีพื้นที่ลึกเกินบริเวณกว้างและยาวตามลำน้ำมูล เช่น มีความยาวติดต่อกันราวๆ 1.5-3 กิโลเมตร ลึกราวๆ 5-10 เมตร และมักจะอยู่ระหว่างแก่งหินสองแก่ง ซึ่งแก่งจะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของวังน้ำได้เป็นอย่างดี ได้วังแต่ละแห่งจะมีหินอยู่ข้างล่าง ซึ่งมีทั้งหิน ดิน และทราย (สัมภาษณ์คนเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

ที่ชาวบ้านสามารถใช้เครื่องมือหลายชนิดในการดักจับปลาตองและปลาตองกราย เช่น เบ็ดราว ลอบ จั่นและมอญ เป็นต้น ซึ่งบริเวณชุมปลาตองนี้มีลักษณะเป็นวังน้ำลึกและมีชุมชนไต้¹² นอกจากนี้ คณะนักวิจัยที่บ้านสมัชชาคนจนกรณียากมูน และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (อ้างแล้ว: 39) ยังพบว่า ฤดูกาลที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจะนำไปสู่การเป็นลวงหาปลาได้เช่นกันเพราะการจับปลาแต่ละชนิดได้หรือไม่ขึ้นแหล่งหากินของปลาต้องมีอาหารตามธรรมชาติที่ปลาชอบกิน เช่น ปลาหลายชนิดจะกินเทา (สาหร่ายสีเขียว) ได้แก่ ปลาชวย ปลาอีตุ้ม และปลาปาก เป็นต้น เทาเหล่านี้จะเกิดตามแก่งหินเท่านั้นระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน เป็นช่วงแล้งที่แม่น้ำมูลไหล มีแสงสว่างส่องลงไปถึงยังพื้นหินตามแก่งไต้ได้ เช่น ที่บริเวณโบกหิน เทาปลาเหล่านี้จะเติบโตในโบก ปลาชวยหรือปลาปากนิยมมากินเทาในช่วงแล้ง ชาวบ้านจะเรียกว่าลวงปลา และใช้เบ็ดโบกหย่อนลงไปในโบกหรือถ้ำนั้น หากเลยช่วงแล้งไปแล้วการหาปลาบริเวณนี้จะหมดไป เพราะน้ำท่วมแก่งและเทาถูกกระแสน้ำพัดพาหายไปจากโบกหรือถ้ำ ดังนั้นลวงปลาที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจึงเป็นลักษณะลวงชั่วคราว หมุนเวียนไปตามฤดูกาล (รายละเอียดตามที่อธิบายในข้อ 2 แล้ว)

ผู้เขียนเห็นว่า ลวงปลาถือเป็นศูนย์กลางทางสังคม (social centrality) ของชาวบ้านแถบนี้ และลวงปลาทำให้ชาวบ้านมีอาชีพเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับทรัพยากรที่นาแล้ว ลวงปลาช่วยสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมเด่นชัดกว่า อัตลักษณ์ที่เด่นชัดนี้ถูกกำหนดจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมหรือศูนย์กลางทางสังคม ที่เป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะ (Situational practice) ของกลุ่มคนหาปลา คือ “ลวงปลา” ซึ่งเป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะนี้ทำให้เห็นว่าชาวปากมูลมีความเหมือนกันเองและแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ ในสังคม ดังที่ Gupta and Ferguson (1997) ชี้ว่าอัตลักษณ์คือการมีความเหมือนกันของกลุ่มเดียวกัน และการเห็นความแตกต่างของกลุ่มตนเมื่อมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ อย่างไรก็ตาม Hetherington, (1998) เห็นว่าศูนย์กลางทางสังคมที่มีหลากหลายศูนย์ทำให้ปฏิบัติ/แสดงออก/นำเสนอตัวตนของแต่ละกลุ่มต่างกันออกไป ทำให้อัตลักษณ์ในสังคมจึงมีความแตกต่างหลากหลายรูปแบบ และฉลาดชาย รมิตานนท์ (อ้างใน วันดี สันติคุณเมธี 2545: 219-247) เห็นว่าอัตลักษณ์ในสังคมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทั้งหมด หากแต่มีความหลากหลายที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นพวกเรากลุ่มเรา อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยสังคมมิใช่เป็นไปตามธรรมชาติกำหนด ดังนั้น อัตลักษณ์จึงจำเป็นต้องมีกระบวนการสร้างความเหมือนระหว่างกลุ่มพวกเขาพวกเรา จำแนกแยกแยะความเหมือนความต่างควบคู่กันไป

ดังนั้น ปัจจัยด้านระบบนิเวศประมง “ลวงปลา” จึงน่าจะเป็นตัวกำหนด (Signifier) อัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูล ให้ชาวบ้านเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็น

สัมภาษณ์ ณ กอไผ่ สายศร อายุ 63 ปี บ้านแสนตอ ต.กุดชุมภู อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 3 มีนาคม 2545 เวลา 13.15-15.30 น)

ชาวนา ยศ สันตสมบัติ (2545) อธิบายว่า การขนานนามบุคคลหรือกลุ่มบุคคลว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วอธิบายจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสาระหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้นก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้นและภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชิน (กรณีเรียกขานชาวบ้านในสามอำเภอนี้ว่า ชาวนา โดยมีได้ศึกษาและเข้าใจบริบทแวดล้อมทางนิเวศ เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งทั้งที่ความจริงแล้วพวกเขาคือชาวประมง-ผู้เขียน) ซึ่งเป็นการนิยามโดยรัฐทำให้ภาพตัวแทนนี้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือจริงบางส่วนเท่านั้น ดังนั้น การจำแนกความแตกต่างของชาวประมงในแถบแม่น้ำมูลตอนล่างให้แตกต่างจากจากชาวนาทั่วไปจะเห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบชาวบ้านกับชาวบ้านกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ในระบบนิเวศที่ต่างๆ กันไป

ดังนั้น ลวงปลาจึงเป็นพื้นที่ทางสังคม (social space) ที่สะท้อนโลกทัศน์ ระบบความคิด ความรู้ และความเข้าใจอันซับซ้อนของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติแวดล้อมที่มาจากประสบการณ์และความสัมพันธ์ของชาวบ้านกับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ดังนั้นลวงปลาจึงเป็นเสมือนพื้นที่ทางสังคม (Social space) เพราะเป็นพื้นที่ที่เป็นตัวสื่อ (Signifier) ในการสร้างอัตลักษณ์ความเป็นชาวประมงให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ได้แก่การสร้างองค์ความรู้อย่างเป็นระบบและซับซ้อนเกี่ยวกับระบบนิเวศและนิเวศประมงพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับลวงปลา การใช้สิทธิและการจัดการทรัพยากรลวงปลาในฐานะที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม (Common property) ที่มีการจัดการมิใช่ทรัพยากรสาธารณะ (Open access) ที่ขาดระบบการจัดการ การสถาปนาอำนาจและสร้างคุณค่าและศักดิ์ศรีของคนหาปลา และอัตลักษณ์เหล่านี้นำไปสู่การสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของชาวประมง เพราะการพึ่งพาทรัพยากรปลาคือเป็นหลักมายาวนาน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทความนี้

สิทธิการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากร "ลวงปลา"

การได้ใช้และการเข้าถึงลวงปลามักจะเป็นไปตามข้อกำหนดทางจารีตประเพณีที่ยอมรับ และเห็นพ้องต้องกันของคนในท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงทรัพยากรลวงปลานอกจากจะถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านธรรมชาติ เพราะลวงปลาเกิดขึ้น/มีได้หรือปรากฏตามสภาพธรรมชาติในแต่ละฤดูกาล ดังที่อธิบายมาแล้ว การเข้าถึงลวงปลายังกำหนดโดยการใช้สิทธิสองรูปแบบคือ หนึ่ง การเข้าถึงและครอบครองลวงปลาของครอบครัว/เครือญาติ และ สอง สิทธิของชุมชนในการใช้ลวง

รูปแบบที่หนึ่ง: สิทธิการเข้าถึงและการใช้ลวงปลาของส่วนบุคคล

มีลวงปลา 4 ประเภทได้แก่ ลวงจับ ลวงลอบ ลวงกวาด และลวงจั่น ที่รับรู้ของชาวประมงในแม่น้ำมูลว่าเป็นลวงปลาของครอบครัวที่เป็นมรดกตกทอดกันมา (Ancestral rights) มิใช่ของส่วนรวมทำให้เกิดการกีดกันสิทธิ (Exclusive rights) ผู้อื่นในการใช้ภายใต้เงื่อนไขหลายประการ ได้แก่ ลวงปลาเหล่านี้มักมีปลาที่ชุกชุมกว่าลวงอื่นๆ โอกาสเสี่ยงที่จะไม่ได้ปลามีน้อยมากทำให้เจ้าของลวงจะไม่

ค่อยให้ผู้อื่นมาใช้ลงได้ การใช้ลงดังกล่าวมีเงื่อนไขพิเศษเกี่ยวกับเครื่องมือคือ มักจะต้องอาศัยผู้มีความชำนาญพิเศษในการใช้เครื่องมือ เช่น การนำจิบไปวางที่แปวน้ำซึ่งเป็นร่องบริเวณแก่งหินน้ำไหลแรงและมักอยู่กลางแม่น้ำ ต้องมีเรือขนาดใหญ่ ทนทาน ระยะเวลามักเป็นเรือแบบมีเครื่องยนต์ มีความรู้เรื่องความแรงของกระแสน้ำ และผู้จะนำจิบไปวางต้องแข็งแรงมากและดำน้ำเก่ง หรือการลากกวอดที่ต้องใช้ทุนหรือแรงงานมากเครื่องมือชนิดอื่นๆ เช่น การลากกวอดต้องการแรงงานอย่างน้อย 5-7 คน เป็นต้น นอกจากนี้การมอบสิทธิการใช้จากรุ่นต่อรุ่นกันมาของสายครอบครัวยังเป็นการกีดกันสิทธิตระกูลอื่นๆ มาใช้ลงอีกด้วย

จากการศึกษา พบว่าลงทั้งสี่ลงนี้มีได้มีจำนวนหรือใช้พื้นที่มากมายเมื่อเปรียบเทียบกับลงที่เป็นของส่วนรวม เช่น ลงแห ลงข่าย(มอง) ลงดุ่มหรือลงเบ็ด เพราะข้อจำกัดของระบบนิเวศของลงเองและสภาพทางสังคมของเจ้าของลง เช่น ลงจิบจะมีได้เฉพาะแก่งหินที่มีแปวน้ำเท่านั้นซึ่งมีไม่มากนัก ทั้งสามอำเภอในพื้นที่ศึกษามีเจ้าของลงจิบไม่เกิน 20-30 ราย ลงกวอดจะมีเฉพาะบริเวณแม่น้ำมูลที่ได้ท้องน้ำราบเรียบสามารถลากกวอดโดยไม่ถูกตอไม้หรือคันหินขรุขระที่มุดากวดให้เสียหาย และมีพื้นที่ริมฝั่งราบไม่รกหรือสูงชันเพราะต้องการพื้นที่ที่จะวางกวอดและดึงกวอดเข้าฝั่ง ลงกวอดในสามอำเภอมียี่ไม่เกิน 25 ราย ส่วนลงจันและลงลอบก็เช่นเดียวกันคือมีจำนวนชาวบ้านไม่มากที่ครอบครองลงเหล่านี้ จากการเก็บข้อมูลช่วงการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (ระหว่างวันที่ 13 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) พบว่า ชาวบ้านนำสิทธิการใช้การครอบครองลงของครอบครัวกลับมาใช้อีก หลายครอบครัวมีการจับจองพื้นที่หาปลาซึ่งเป็นแหล่งเดิมของครอบครัวตน(ก่อนที่มีจะมื่นเขื่อน) พอแก่งหินโผล่ (หลังจากเปิดประตูระบายน้ำ) เจ้าของเดิมจะจำได้แล้วมาจับจองที่เดิมของตน ซึ่งจะเป็นการใช้เครื่องมือหาปลา 4 ประเภทที่มีเจ้าของจับจองจุดหาปลา เช่น การใส่จิบจะใส่บริเวณร่องน้ำที่ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “แปวน้ำ” ลอบ และจันใหญ่จะใส่บริเวณริมฝั่งมูล ส่วนกวอดจะลากบริเวณพื้นที่ที่มีตลิ่งกว้างและมักเป็นที่นาที่ติดกับลำน้ำมูลของผู้้นั้น หรือบางคนจะซื้อที่ริมมูลให้และใช้ลากกวอดเป็นหลักโดยเฉพาะชาวบ้านแถบหมู่บ้านด่านเก่าและด่านใหม่ ตำบลโขงเจียม ในเขตตัวเมืองโขงเจียม (กนกวรรณ มะโนรัมย์ และคณะ อ้างแล้ว: 5-21 - 5-27)

อย่างไรก็ตาม สิทธิการใช้เครื่องมือเหล่านี้บริเวณพื้นที่ที่คนของแต่ละครอบครัวจับจองและสืบทอดกันมานี้ สามารถอนุญาตให้ญาติพี่น้อง (สิทธิร่วมของเครือญาติ-คณะนักวิจัยไ้บ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้) หรือชาวบ้านอื่นๆ มาใช้ประโยชน์ได้เมื่อเจ้าของพื้นที่นั้นอนุญาตให้ใช้ เมื่อเจ้าของไม่ใช้หรือเจ้าของเลิกใช้เป็นฤดูกาลหรือ 1-3 ปี ผู้อื่นจะมาใช้สิทธิแทน เมื่อมีคนใหม่มาใช้สิทธิแทนผู้เป็นเจ้าของเดิมก็หมดสิทธิในการครอบครองลงนั้นๆ ไป (คณะนักวิจัยไ้บ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45-46) ซึ่งสะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ด้านการใช้สิทธิลงปลาที่ซ้อนทับกัน ดังนั้นสิทธิของปัจเจก

ในลวงปลา 4 ประเภทนี้ดูเหมือนจะแสดงนัยของสิทธิผูกขาด (Exclusive rights) ก็ตาม ขณะเดียวกันก็แสดงนัยของการไม่กีดกันกลุ่มคนอื่น ๆ และมีใช้สิทธิเชิงเดี่ยวที่ผู้ถือครองสิทธินั้นจะมีความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียวในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรลวงปลา ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544:124) อธิบายว่า สิทธิในการเข้าถึง การจัดการและการควบคุมการใช้ทรัพยากร “ไม่จำเป็นต้องเป็นสิทธิผูกขาดเสมอไป หากแต่สามารถผสมผสานสิทธิประเภทต่างๆ ได้อย่างหลากหลาย เพราะในความเป็นจริงทางสังคมแล้ว สิทธิต่างๆ นั้นสามารถซ้อนทับกันได้ (Complexity of Rights)”

รูปแบบที่สอง: สิทธิการเข้าถึงลวงปลาของชุมชน

คนหาปลาต่างรับรู้ว่ามีสิทธิในการใช้ลวงปลาเพราะเป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) เช่น ลวงเบ็ดประเภทต่างๆ ลวงมอ ลวงตุ้ม ลวงแห ลวงอีหลง และอื่นๆ ชาวบ้านทั้งที่อยู่บ้านใกล้ไกลจะเข้ามาใช้ลวงปลาเหล่านี้ได้เสมอภาคกัน เพราะมักจะไต่ยีนขาวประมงแม่น้ำมูลพูดกันเสมอคือ “ลำนํ้ามูลเป็นของทุกคน ใครเข้ามาหาปลาก็ได้” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45) การใช้ลวงปลาเหล่านี้จะใช้โดยยึดหลักผู้มาก่อนใช้ก่อนโดยการสังเกตเห็น “ป้อม” ¹³ ซึ่งป้อมนี้จะบ่งบอกถึงสิทธิของผู้กำลังใช้เครื่องมือหาปลาในแม่น้ำ นอกจากนี้ผู้เขียนยังมีตัวอย่างการใช้สิทธิส่วนรวมที่เห็นได้ชัดเจนคือการไหลมอ ในกรณีการไหลมอที่ลวงดังและใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งคือลวงปลาลังสะแบงใต้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี รายละเอียดดังนี้

ลวงวังสะแบงใต้เป็นลวงที่สำคัญสำหรับกิจกรรมประมงที่เรียกว่า “การไหลมอ” ¹⁴ ซึ่งหมายถึง การนำมอไปกางขวางลำนํ้าบริเวณที่เรียกว่า “วังนํ้า” ซึ่งจะต้องเป็นนํ้าไหลเท่านั้นแต่ไม่เขี้ยวกรากและนํ้าไม่เอ่อท่วมตลิ่งโดยมากจะเป็นต้น-กลางฤดูฝน ประมาณระหว่างกลางเดือนพฤษภาคม-สิงหาคม (จะไหลมอได้ช่วงเวลานํ้าไหลตามธรรมชาติเท่านั้น ดังนั้นหลังการสร้างเขื่อนปากมูลแล้วชาวบ้านไม่ได้ไหลมออีกเลยเพราะนํ้ามูลนิ่งเนื่องจากมีเขื่อนปากมูลกั้น) ท้องนํ้าบริเวณที่จะไหลมอจะต้องราบเรียบไม่ขรุขระมีหินหรือตอไม้ เช่น ท้องนํ้าเป็นแผ่นหินเรียบ ดิน หรือทราย โดยผู้ที่นำมอไปกางจะค่อยๆ ปลอมองบริเวณกลางแม่น้ำ จากนั้นจะพายเรือออกไปเรื่อยๆ (มืออีกข้างหนึ่งจึงค่อยๆ ปลอมองลงนํ้า) จนเกือบถึงริมฝั่งนํ้ามอจะกางเสร็จพอดี จากนั้นจะค่อยๆ พายเรือตามนํ้าขึ้นไปเรื่อยๆ แล้วถือหางมออีกข้างหนึ่งไว้เป็นการกางมอขวางแม่น้ำหรือที่ชาวบ้านว่า “ไหลมอ

¹³ ป้อม คือ เครื่องหมายที่ทำจากวัสดุหลายอย่าง เช่น โหม่ ขาดนํ้าพลาคติ โม่หรืออื่นๆ ชาวบ้านจะมาทำเป็นชิ้นเล็กๆ (กนกวรรณ มะโนรัมย์ 2545) การสังเกตการณ์หาปลาของชาวบ้านปากมูล กรกฎาคม 45) แล้วนำมามัดติดกับเครื่องมือโดยเฉพาะมอ เพื่อหมายบอกตำแหน่งว่า เครื่องมือของตนนั้นอยู่ตรงไหน ขณะเดียวกันก็ส่งสัญญาณบอกชาวประมงอื่นๆ ว่าบริเวณนี้มีเครื่องมือประมงวางแล้วไม่ควรมาวางซ้อนทับกัน (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45)

¹⁴ ข้อมูลการไหลมอเก็บช่วงการทดลองการเปิดประตูเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 44-14 มิถุนายน 45) เก็บข้อมูลโดย กนกวรรณ มะโนรัมย์-ผู้วิจัย

ทวนน้ำมาปะทะกับปลาที่ว่ายตามน้ำมา" พอพายเรือไปจนถึงจุดสิ้นสุด ณ จุดที่จะต้องกุมอง ซึ่งมักจะสุดวังน้ำที่สามารถไหลมองได้ (มักจะเป็นจุดท้ายสุดอีกด้านหนึ่งของวังน้ำพอดี) จากนั้นจะค่อยๆ ดึงหรือกุมองขึ้นเรือ นำเรือกลับไป ณ จุดเริ่มต้น เพื่อไหลมองอีกรอบถัดๆ ไป จำนวนรอบการไหลมอง จะได้มากหรือน้อยในแต่ละวันนั้นขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย เช่น ความเร็วและแรงของกระแสน้ำ จำนวนผู้ มาไหลมอง การมีเรือแจว หรือเรือมีเครื่องยนต์ เช่น น้ำไหลแรงและมีเรือที่มีเครื่องยนต์จะได้รอบการ ไหลมากกว่า"¹⁵

ก่อนจะไหลมองต้องทำความสะอาดมองก่อน คนถิ่นนี้เรียกว่า การ "ชาวลวง" คือร่วมแรง ทำความสะอาดลวงมองก่อนจะไหลมอง จะทำทุกปีก่อนการไหลมองโดยความร่วมมือของชาวประมง ที่จะมาไหลมองที่ลวงเดียวกันนี้¹⁶ เมื่อเริ่มการไหลมอง ชาวบ้านจะตั้งกติกาพื้นบ้านในการไหลมอง คือ การจัดคิวการไหลมอง¹⁷ โดยจะไหลฝั่งใดก็ต้องไปเข้าคิวกันเองในแต่ละฝั่ง การจัดคิวจะเป็นไปตาม ธรรมชาติ ชาวประมงผู้ใดมาก่อนก็ได้ไหลมองก่อน ผู้ที่มาทีหลังหรือลำดับที่สองลงไปต้องรอให้ผู้มา ก่อนตกมอง (หย่อนมองลงน้ำ) และไหลห่างออกจากผู้ที่สองประมาณ 30-40 เมตร จึงจะลงไหลต่อได้ ไมเช่นนั้นมองของผู้แรกจะเกี่ยวพันกับผู้ที่มาไหลลำดับที่สอง ชาวบ้านจะไม่แข่งคิวกันเพราะถือว่าใคร มาก่อนย่อมได้ไหลก่อนเสมอ ถือเป็นกฎตามธรรมเนียมชาวบ้านที่เคยทำมาแบบนั้น การแข่งคิวกันจึง แทบไม่มีนอกเสียจากมีความจำเป็นต้องรีบเร่งไปทำธุระอื่นๆ สำคัญ ผู้มาหลังจะขอผู้มาก่อนถ้าผู้มา ก่อนอนุญาตจึงจะไหลได้ การไหลมองโดยระบบคิวนี้นักชาวบ้านกล่าวว่ามีความเป็นธรรมแก่ชาวบ้านทุก คน

¹⁵ (สัมภาษณ์ นายสง จันทร์สิบ อายุ 53 ปี บ้านคันลิม (เคยอยู่บ้านวังสะเบังได้แต่ย้ายไปอยู่กับภรรยา ณ บ้านคันลิม แต่มาไหลมองที่ หวงวังสะเบังได้ทุกปี) ต. ทราบูล อ. พิบูลฯ นางลา ชันธะเวช อายุ 62 ปี บ้านวังสะเบังได้ (แม่ใหญ่ผู้มาดูเรือของตนที่ถูกใช้ช่างริมฝั่ง วังสะเบังได้ และเล่าว่าสามีมาติดต้องรอพักฟื้นคงจะไม่ได้ไหลมองในปีนี้ ให้ลูกชายมาไหลแทน) และนายสงฯ แดนโสม อายุ 45 ปี บ้าน วังสะเบังเหนือ (นอนรอจะไหลมองที่ท่าหน้า) และการสังเกตการณ์การไหลมอง ณ ลวงมองวังสะเบังได้ วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 10.00-13.45 น.)

¹⁶ สัมภาษณ์นางสมปอง เวียงจันทร์ อายุ 50 กว่า ปี วันที่ 12 กรกฎาคม 2545 เวลา 16.00-18.00 น ขณะที่นั่งวิจัยไปไหลมองด้วย ณ ลวงไหลมองวังสะเบังได้

¹⁷ ผู้วิจัยเห็นชาวประมงที่จอดเรือริมฝั่งมูลโดยอาศัยต้นไม้หรือชายฝั่งหนาทึบบังแดดยามบ่าย (ชาวบ้านที่มาไหลมองวันนี้ต่างพูดว่า ไม่เคยพบอีกสมัยหลังจากการสร้างเขื่อน) แต่เดิมเป็นไม้อื่นๆ โดยเฉพาะป่าไผ่ และไม้ยืนต้นอื่นๆ พวกเขาจอดเรือเป็นกลุ่มๆ กลุ่มละ ประมาณ 3-14 ลำ แต่ละกลุ่มจะจอดเรียงกันเป็นแถว กลุ่มหนึ่งๆ มีทั้งมาจากบ้านเดียวกัน และจากหลายหมู่บ้าน เช่น กลุ่มที่มาจาก บ้านสุวรรณวารี 3 คน (บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูล- ฝั่งซ้ายหรือขวานั้นพิจารณาจากการหันหน้าไปตามน้ำไหลเป็นหลัก) กำลังรอ จะไหลมองอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำ นอกนั้นมาจากบ้านสุวรรณวารี (หรือเรียกชื่อที่บ้านคันนกอหอ -บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูลเช่นกัน) บ้านวังสะเบังใต้ บ้านวังสะเบังเหนือ บ้านผาประดู่ทอง และบ้านดอนสวรรค์ (หมู่บ้านเหล่านี้ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล)

จากข้อมูลข้างต้นสามารถกล่าวได้ว่า ระบบคิวการไหลมอคือการเข้าถึงทรัพยากรปลาที่ค่อนข้างจะเท่าเทียม ถ้อยทีถ้อยอาศัยและเกื้อกูลกันของผู้หาปลาลงเดียวกัน ระบบคือนี้นายไปเมื่อไม่สามารถไหลมอได้เนื่องจากเขื่อนปากมูล เพราะน้ำในแม่น้ำมูลเอ่อท่วมสูงและน้ำไม่ไหลเหมือนธรรมชาติเดิม (เขื่อนสร้างเสร็จและปิดแม่น้ำมูลตั้งแต่ปี 2537 เป็นต้นมา) แต่การไหลมอและระบบคิวการไหลได้กลับมาอีกครั้งหลังการทดลองการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545) ดังนั้น ทั้ง ระบบคิวและการร่วมมือกันชาวลงมอ เป็นกลไกสำคัญในการรักษาสังคมประมงให้รอด และกิจกรรมนี้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์การเข้าถึงสิทธิของส่วนรวมในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากร ซึ่งใครจากหมู่บ้านไหนก็มาไหลมอได้โดยไม่มีการกีดกันแต่ต้องมีกติการ่วมกันในการใช้ ดังนั้นการไหลมอจึงเป็นการช่วยเหลือชาวประมงทุกคนที่ต้องการมาไหลมอไม่ว่าคนกลุ่มนั้นจะเป็นใคร (ผู้มีเรือแจวคือผู้มีฐานะไม่ดี ผู้มีเรือติดเครื่องคือผู้มีฐานะดี) ก็สามารถเข้าถึงปลาได้เช่นกัน อานันท์ กาญจนพันธุ์ อธิบายถึงสิทธิการใช้และการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นว่า เป็น "สิทธิชุมชนที่ช่วยสร้างหลักประกัน ไม่ให้เกิดการกีดกันสิทธิและอำนาจที่พึงมีพึงได้ของทุกกลุ่มชนและส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มชนอย่างเท่าเทียมกัน" (2544: 157-158) ซึ่งสิทธิดังกล่าวนี้จะสามารถสร้างความเท่าเทียมได้ จะต้องอาศัยกฎกติกาที่สังคมท้องถิ่นผู้ใช้พื้นที่สาธารณะลงปลากำหนดขึ้นมานั่นเอง ประการต่อมา ความเท่าเทียมกันในการใช้ลงปลาที่ "วังสะแบงใต้" มาจากรากเหง้าความเป็นมาของชุมชนท้องถิ่นอันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเก่ากับชุมชนใหม่ คนในชุมชนใหม่โดยมากเป็นลูกเป็นหลานของคนในชุมชนดั้งเดิมทั้งสิ้น เช่น ชุมชนวังสะแบงใต้ วังสะแบงเหนือ และวังใหม่ เป็นต้น

ความรู้ อำนาจ เครือญาติ และศักดิ์ศรีแห่งชาวประมง

ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับประมงพื้นบ้านอย่างเป็นระบบและถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานมาช้านาน (ความรู้เหล่านี้ค่อยๆ สูญหายไปเป็นจำนวนมากเมื่อการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้เกี่ยวกับประมงกลับมาใช้เมื่อประตูเขื่อนปากมูลถูกเปิดออกเป็นระยะเวลา 1 ปีที่ผ่านมา เช่น การใช้และการเคารพสิทธิกันและกันในการใช้เครื่องมือ ในปริมาณที่เพิ่มขึ้นมากขึ้น หลังจากมีการเปิดประตูเขื่อนปากมูล เช่น การใช้มอไหลช่วงต้นฤดูฝน การใช้แหทอดตามแก่ง การใช้ตุ้มลานตามวังและชุมปลาต่างๆ การลากกวด และการใช้เครื่องมือประเภทที่ต้องใส่ได้ตามแก่งหินที่ไหลขึ้นมาช่วงเปิดประตู และ ฯลฯ และการนำเครื่องมือประมงบางอย่างที่เลิกใช้แล้วมาใช้อีกครั้ง เช่น การใช้จิบช่วงปลายฤดูฝน การไหลมอต้นฤดูฝน และการใช้ตุ้มปลายอน เป็นต้น) (กนกวรรณ มะโนรัมย์และคณะ อ้างแล้ว) ดังคำกล่าวของนายดำ ชาตะพันธ์ แห่งบ้านดอนชีวิน ต.คันไร่ อ.สิรินธร จังหวัดอุบลราชธานีดังนี้

“จะหาปลาอะไรก็ต้องรู้จักปลานั้น...ต้องรู้จักถึงพฤติกรรมของปลา ฤดูกาล
อพยพ แหล่งที่อยู่ของปลา อาหารของปลา รู้ว่าปลาชอบอะไรไม่ชอบอะไร ปลากินเหยื่อ
อะไรบ้างกินเหยื่อเป็นหรือเหยื่อตายชอบอยู่ตรงไหน ชอบอยู่ตามผิวน้ำ อยู่กลางน้ำหรือ
ใต้ท้องน้ำ ในรอบวันหนึ่งๆ ปลาออกหากินเมื่อไรจึงจะสามารถจับปลานั้นได้ ...เครื่องมือ
ถูกสร้างขึ้นให้มีความแตกต่างกันไป มีความเฉพาะเจาะจงในการจับปลาแต่ละชนิด...”
(คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเชีย
ตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว:37)

จากข้อมูลสนามพบว่า ความรู้ของชาวบ้านปากมูลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศแม่น้ำ
มูล (ดังที่ได้อธิบายความรู้เกี่ยวกับความซับซ้อนของระบบนิเวศและลงปลา) และทรัพยากรเรื่องปลา
และลงปลา ซึ่งเป็นความรู้ท้องถิ่นของชาวบ้านปากมูลที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ก่อนการ
สร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้ดังกล่าวเป็นฐานสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงทางอาหาร ทาง
สังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจ เพราะคนส่วนมากในอดีตการสร้างเขื่อนปากมูลจะมีฐานะค่อนข้างดี
ความรู้เรื่องปลาและลงปลาทำให้เกิดวัฒนธรรมแห่งการพึ่งพาและพึ่งพิง แลกเปลี่ยนและแบ่งปัน
ทรัพยากรปลาระหว่างครอบครัวเครือญาติในนอกชุมชน และระหว่างชาวบ้านที่อยู่ไกลออกไปตาม
แม่น้ำสาขาของแม่น้ำมูลหมู่บ้านโคก เช่นวัฒนธรรมข้าวแลกปลาปลาแลกข้าวกับชาวบ้านโคก(คนทำ
นา) วัฒนธรรมเสี้ยวเหยเกยฮักที่เกิดขึ้นเพราะการให้/การแลกปลา วัฒนธรรมคนหาปลาหมู่บ้าน
เดียวกัน (คนที่มาหาปลาลงเดียวกัน) วัฒนธรรมการหยิบยืมและพึ่งพาเรือและเครื่องมือประมง
วัฒนธรรมการเนาตามแก่งช่วงสงกรานต์เป็นต้น (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล
และเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 11-15)

นอกจากนี้การมีความรู้เรื่องการหาปลาจะได้รับการเคารพยกย่องให้เป็น “พรานปลา” และ
เป็นที่เคารพของพรานปลารุ่นหลัง เนื่องจากเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลาน และผู้ถ่ายทอด
เองก็รู้สึกว่าคุณค่าของตัวเองมีศักดิ์ศรี มีคุณค่า และพึ่งตนเองได้ ดังการคำอธิบายของพ่อสุนทร หอมสิน ที่บอก
ว่า

“ แม่น้ำมูลให้ชีวิตผม ให้ครอบครัวผม ผมมีความสุขโดยไม่พึ่งพาคนอื่น อาศัย
ความรู้ที่สืบทอดมาแต่พ่อแม่หาปลาเลี้ยงดูครอบครัว...” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชา
คนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเชียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 58)

ความรู้เรื่องปลาและลงปลาสามารถสร้างอัตลักษณ์ด้านอำนาจแก่ชาวบ้านปากมูลในหลายนัย
เพราะความรู้เหล่านี้สะท้อนอำนาจด้านระบบ “คุณค่า” ที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของคนหาปลาความรู้
เรื่องนิเวศปลา (ลงปลา) ยังแสดงนัยของอำนาจด้านกฎเกณฑ์ ระบบระเบียบการใช้และการเข้าถึง
ทรัพยากรลงปลาตามจารีตท้องถิ่นที่ยอมรับโดยชุมชน (อธิบายมาแล้ว) และความรู้นี้ยังสะท้อนให้เห็น

อำนาจในนัยของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ (เรื่องเดียวกัน: 168-171) กล่าวว่า ภูมิปัญญา คือ อำนาจและอำนาจจะแสดงออกได้หลายนัยทั้งสะท้อนระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และสิทธิชุมชน แต่ความรู้เหล่านี้มักเป็นความรู้ที่ผลิตจากสถานการณ์แวดล้อมสอดคล้องตามเงื่อนไขและบริบทต่างๆ ในแต่ละแห่ง (situated knowledge) ซึ่งความรู้นี้แสดงนัยแห่งอำนาจอย่างหนึ่ง เพราะกำหนดความสัมพันธ์เชิงบวกของชุมชนดังที่กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นนี้ผู้เขียนเห็นว่าคืออัตลักษณ์ที่จำเป็นยิ่งสำหรับกำหนดคุณค่าทางวัฒนธรรมของการพึ่งพาอาศัยของชาวชนบท ที่ต่างก็มีอัตลักษณ์หลายหลายให้อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน ดังที่ Michel Foucault (1980) อธิบายว่า อำนาจดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง หลากหลายไปตามแต่ละคน/กลุ่มคน ไม่เฉพาะจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ศูนย์กลางของอำนาจมีหลายจุดกระจายทั่วไปและอำนาจไม่เป็นแต่เชิงลบคือการกดขี่ ข่มเหง ควบคุม หรือกดขี่ หากแต่มีด้านบวกอีกด้วย

เขื่อนปากมูล: มูลเหตุสำคัญต่อการสร้างตัวตนแบบใหม่ของชาวประมง

นับจากที่เขื่อนปากมูล¹⁸ สร้างแล้วเสร็จปี 2537 ชาวบ้านผู้มีอาชีพประมงเป็นชาวบ้านกลุ่มแรกที่ได้รับผลกระทบโดยตรง เนื่องจากไม่สามารถยึดอาชีพการทำประมงได้เหมือนเช่นเคย ผลการศึกษาเกือบทุกฉบับมีข้อสรุปที่ตรงกันว่า เขื่อนปากมูลได้ปิดกั้นเส้นทางการอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูล แม้จะมีบันไดปลาโจนที่สร้างขึ้นเพื่อให้ปลาเดินทางมาวางไข่ที่แม่น้ำมูลก็ตาม เป็นเหตุให้รายได้จากการประมงลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543; มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545; เดชรัตน์ สุขกำเนิด, 2542; World Commission on Dam 2000 และคณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว) นอกจากนี้ ยังเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมระหว่างชาวบ้านกลุ่มผู้เดือดร้อน เนื่องจากเป็นกลุ่มที่พึ่งพาประมงกับกลุ่มชาวบ้านอื่นๆ รวมทั้งผู้นำทางการเมืองของชุมชนอื่นนำไปสู่การประท้วงที่ยาวนานของกลุ่มผู้ได้รับผลกระทบ นับตั้งแต่เสียงระเบิดแก่งหินกลางแม่น้ำเสียงแรกดังขึ้นในเดือนมิถุนายน 2533

รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร มีมติครม. วันที่ 17 เมษายน 2544 ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูล เป็นระยะเวลา 4 เดือนและขยายเป็น 1 ปี ภายหลังให้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษาผลที่เกิดจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาพบว่า เป็นผลดีกับระบบนิเวศ ประมง เศรษฐกิจ สังคม และแทบไม่มีผลกระทบต่อการทำนาเพราะชาวบ้านทำนาในนาฝนในทุกพื้นที่ ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีชี้ว่า การเปิดประตูเขื่อนตลอดปีโดยการทดลองเป็นระยะเวลา 5 ปี น่าจะช่วยให้ระบบนิเวศและวิถีชีวิตชุมชนได้อย่างยั่งยืนที่สุดว่าการทั้งปิดและเปิดประตูเขื่อนสลับไปมา

¹⁸ เขื่อนปากมูลสร้างบริเวณปากแม่น้ำมูลห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร บริเวณบ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานีงบประมาณการก่อสร้างทั้งสิ้น 6,600 ล้านบาท เริ่มสร้างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย 2543)

และพบว่าความมั่นคงด้านไฟฟ้าจะไม่ได้รับผลกระทบ เพราะสามารถแก้ไขได้จากการมีโครงข่ายของระบบเชื่อมโยงกันทั้งประเทศและการนำเข้าไฟฟ้าจากประเทศลาว (มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545) ล่าสุตรัฐบาลทักษิณ ชินวัตรได้ตัดสินใจแก้ไขปัญหาการจัดการเขื่อนปากมูลโดยมีมติ ครม. ในเดือนตุลาคม 2545 ให้เปิดเขื่อนปากมูลเป็นระยะเวลา 4 เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม) ในแต่ละปี มติดังกล่าวไม่ยอมรับโดยกลุ่มชาวบ้านผู้คัดค้านเขื่อน เพราะเห็นว่าไม่สามารถฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศคืนมาได้ อย่างแท้จริงเหมือนการเปิดประตูเขื่อนถาวรตามข้อเรียกร้องของฝ่ายตน ทำให้รัฐต้องศึกษาข้อมูลและเชิญคณะผู้วิจัยที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลทุกฝ่ายเข้าชี้แจงต่อนายกรัฐมนตรีทักษิณ ชินวัตร วันที่ 20 ธันวาคม 2545 ณ ทำเนียบรัฐบาล หลังจากนั้นรัฐให้สำนักงานสถิติแห่งชาติสำรวจความคิดเห็นกับชาวบ้านใน 3 อำเภอ(โขงเจียม สิรินธรและ พิบูลมังสาหาร) ในวันที่ 24-26 ธันวาคม 2545 เพื่อรวบรวมความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากการเปิด หรือปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2546: 1) จากนั้นรัฐมีมติครม. ตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูลอีกครั้งประมาณกลางเดือน มกราคม 2546 โดยการยืนยันตามมติเดิมคือเปิดประตูเขื่อนปากมูลเป็นเวลา 4 เดือนเท่านั้น กลุ่มผู้ประท้วงก็ยังยืนยันไม่รับมติครม. และตั้งหมู่บ้านแม่มูลมันยืนขึ้นข้างทำเนียบรัฐบาลแต่ถูกกดดันให้สลายการชุมนุมเมื่อวันที่ 29 มกราคม 2546

โดยที่ทราบทั่วไป เขื่อนปากมูลไม่เพียงแต่ขวางกั้นการอพยพของปลาเท่านั้น แต่ทำให้น้ำท่วมแก่งหินและเอ่อท่วมสองฝั่งมูล ทำให้ “ลวงปลา” และทรัพยากรปลาซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากินและฐานชีวิตอันมั่นคงของชุมชนหายไปด้วย ระบบการเข้ามาจัดการบริหารทรัพยากรแม่น้ำโดยการสร้างเขื่อนของรัฐเป็นการจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจได้ทำลายอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวประมง อาทิ สิทธิการเข้าถึงลวงปลา ความรู้เกี่ยวกับปลาและเครื่องมือ อำนาจในด้านเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจนและศักดิ์ศรีของพรานปลา พร้อมๆ กันนี้ระบบการรวมศูนย์การจัดการบริหารเขื่อนปากมูลของรัฐมีนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งภายในชุมชนท้องถิ่น และการต่อสู้เรียกร้องกับรัฐของชาวบ้านกลุ่มนี้มายาวนาน โดยมีเป้าหมายเพื่อนำเอาธรรมชาติกลับคืนมาสู่แม่น้ำมูล

ในมุมมองของผู้เขียนเห็นว่า อัตลักษณ์ของชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับวิถีประมงเป็นอัตลักษณ์ทางการเมือง โดยอัตลักษณ์ใหม่นี้ชาวบ้านสร้างขึ้นโดยการรื้อฟื้นระบบคุณค่าและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ ในฐานะที่เป็นชาวประมงซึ่งมีลวงปลาเป็นเสมือนชุมชน/พื้นที่ทางสังคม ดังนั้นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์จึงต้องอาศัยสำนักประวัติศาสตร์ความเป็นชุมชนประมง ดังจะเห็นจากกรณีตัวอย่างการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวบ้านอื่นๆ เช่น การศึกษาของวันดี สันติวุฒิมณี (2545) เรื่อง กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยใหญ่ตามชายแดนไทย-พม่า พบว่า จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เป็นกลไกสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของกลุ่มนี้ ดังที่ Martin Heidegger (1971 อ้างใน

อภิญา เพื่องฟูสกุล 2543) อธิบายว่า ความผูกพันของคนกับอดีตมักเป็นความผูกพันต่อความเป็นชุมชน เพราะชุมชนเป็นศูนย์กลางให้คนมาเชื่อมสัมพันธ์กัน จนทำให้คนเกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทั้งระหว่างกันเองและระหว่างคนกับสภาพแวดล้อมเมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงเพราะกระแสโลกาภิวัตน์ ในหลายกรณีชุมชนจึงเป็นเป้าหมายไปสู่การรื้อฟื้นอัตลักษณ์ในอดีตขึ้นมาใหม่ได้อีก

เช่นเดียวกัน การเรียกร้องของชาวบ้านทางการเมืองเรื่องการคืนธรรมชาติแก่แม่น้ำมูลเป็นไปเพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมไปสู่สาธารณะโดยการนำเสนอและกระทำผ่าน การต่อรอง การเจรจากับรัฐ การนั่งประท้วงข้างทำเนียบหรือศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี การเล่าเรื่องราวผ่านกลอนลำ การเรียกชื่อแม่น้ำมูล (ชื่อทางราชการ แปลว่า ของเสีย-ผู้เขียน) เป็นแม่น้ำมูน (แปลว่า มรดก-ผู้เขียน) เพลงพื้นบ้าน รายงาน สื่อเทป วีซีดี สารคดี บทความ และสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆ มาอย่างต่อเนื่อง และที่ชัดเจนและเข้มข้นที่สุดคือ การบอกเล่าชีวิตผ่านรายงานวิจัยเชิงวิชาการที่เรียกว่า "งานวิจัยไบ้าน (2545)"¹⁹ ที่ทำวิจัยโดยชาวบ้านเอง (มีผู้ช่วยนักวิจัยเป็นนักวิชาการจากองค์การพัฒนาเอกชน) สะท้อนให้เห็นความเป็นตัวตนชาวประมงได้เป็นอย่างดี ดังที่บันทึกในหน้าแรกของรายงานฉบับดังกล่าวของ นายดำ ชาดะพันธ์ (หัวหน้าคณะผู้วิจัย) ว่า

"เราเป็นเจ้าของปัญหา เป็นคนได้รับผลกระทบ ทรัพยากรของเรา ชีวิตของเรา ถูกทำลาย เมื่อเปิดเขื่อน ปลากลับมา ธรรมชาติกลับมา ชีวิตเราก็กลับมา ด้วย ทำอย่างไรให้คนอื่นได้เห็น ได้เชื่อในสิ่งที่เราอยากจะบอก ก็เลยคิดว่าต้องจดบันทึก ต้องรวบรวมไว้เป็นหลักฐาน แต่ถ้าให้คนอื่นมาทำก็กลัวเขาจะทำได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน เพราะคนในเมืองเขาไม่เข้าใจชีวิตอย่างเรา ไม่รู้เรื่องปลา เรื่องแก่ง เรื่องแม่น้ำเหมือนเรา ก็ต้องมาถามเราอยู่ดี ก็เลยคิดว่าทำเองดีกว่า" (คณะนักวิจัยไบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเวียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: หน้าแรก)

การเล่าเรื่องเพื่อยืนยันอัตลักษณ์เดิมผ่านสื่องานวิจัยนี้ ถือเป็นกระบวนการผลิตซ้ำตัวตนของกลุ่มคนและแสดงออกในปริภูมิสาธารณะ (Ken Plummer 1995) ที่ชัดเจนและมีความหมายยิ่ง เพราะคือภาพตัวแทน (representation) สะท้อนให้เห็นว่าลวงปลากลายเป็นพื้นที่ต่อรอง (negotiating space) ที่สะท้อนสิทธิในการสร้างความเป็นตัวตนแบบใหม่ของชาวบ้าน เพื่อต่อรอง กดดัน และเจรจากับกลุ่มทางสังคมอื่นๆ ภายใต้ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่แตกต่างกันในสังคมที่เป็นลักษณะพหุ (อภิญา เพื่องฟูสกุล 2543 และอานันท์ กาญจนพันธุ์ 2544) โดยการชูประเด็น เรื่องปลา แม่น้ำ ธรรมชาติ วิถีชีวิต และคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรมที่เกิดจากการสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ให้เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นและเป็นแก่นสำคัญของชีวิต การนำเสนอเหล่านี้เป็นความพยายามอย่างหนึ่ง

¹⁹ ไบ้าน คือ ชาวบ้านในภาษาอีสาน

ในการแสดงอัตลักษณ์ต่อคนอื่นๆ ในสังคมให้รู้ว่า พวกเขาเป็นใคร ต้องการที่จะกำหนดความสัมพันธ์ของกลุ่มตนกับกลุ่มอื่นๆ อย่างไร ดังที่อานันท์ กาญจนพันธ์ (อ้างแล้ว:247-248) อธิบายว่า กลุ่มชนมักจะแสดงอัตลักษณ์ของพวกเขาว่ามีตัวตนอยู่อย่างไรในสังคม ซึ่งกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า "อัตลักษณ์ก็คือพลังในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม "และเป็น" ความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้สิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์"

แม้ในความเป็นจริงอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวปากลู จะได้รับการยอมรับทั้งในวงวิชาการและรัฐบาลหรือสื่อ เมื่อครั้งรัฐบาลทักษิณตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากลูแล้วว่า พวกเขาคือชาวบ้านผู้เดือดร้อนกรณีการสูญเสียอาชีพประมงเนื่องจากการสร้างเขื่อนปากลู แต่เนื่องจากความหลากหลายของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากลู เช่น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย กลุ่มกำนันผู้ใหญ่บ้าน กลุ่มอบต. กลุ่มชาวบ้านที่ไม่ใช่ชาวประมง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง ข้าราชการในพื้นที่และคณะรัฐบาล ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธ์ (2544) ชี้ว่า เนื่องจากการเป็นพหุสังคม ทำให้ตัวตนแต่ละกลุ่มคลุมเครือไม่ชัดเจนจึงยากที่จะจัดความสัมพันธ์ทางสังคมให้เหมาะสม ทำให้เกิดความเป็นอคติต่อกลุ่มบางกลุ่มได้ง่าย จนเป็นเหตุให้กลุ่มบางกลุ่มกลายเป็นพวกชายขอบหรือเสมือนคนอื่น (Otherness) ในสังคมได้ในที่สุด

บทสรุปส่งท้ายและข้อเสนอแนะ

บทความนี้พยายามอธิบายอัตลักษณ์ของชาวบ้านปากลูว่า เป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา ซึ่งอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ถูกกำหนดโดยบริบทแวดล้อมของชุมชนได้แก่ระบบนิเวศ "ลวงปลา" และทรัพยากรที่ดินที่เป็นข้อจำกัดในการทำนา ลวงปลา (มิใช่ที่นา) กลายเป็นศูนย์กลางหรือพื้นที่ทางสังคม เพราะเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญต่อชีวิตของชาวบ้านผู้ที่พึ่งพาพึ่งพิงทรัพยากรนี้มานับแต่อดีตในหลายมิติ เช่น ความมั่นคงอาหาร รายได้หลัก สื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม สิทธิการใช้และการเข้าถึงลวงปลาที่เป็นธรรม เพราะมีการจัดการตามจารีตท้องถิ่นและยอมรับกติการ่วมกัน ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อำนาจและศักดิ์ศรีของคนหาปลา ในขณะที่การพึ่งพาทรัพยากรที่นาอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ค่อนข้างจำกัด ได้แก่ สภาพดินทางภูมิศาสตร์ การถือครองที่ดินที่ลดน้อยลง และการกีดกันสิทธิการใช้เนื่องจากเป็นทรัพยากรส่วนบุคคล อย่างไรก็ตาม การจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐกรณีการสร้างเขื่อนปากลูทำให้ลวงปลาค่อยๆ หายไปจากสังคม และวิถีชีวิตอันเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญและเป็นแก่นของชีวิตชาวประมง ในขณะที่ทรัพยากรที่ดินไม่สามารถสร้างให้ชาวบ้านมีความเป็นอยู่ หรือคงอัตลักษณ์ด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในท้องถิ่นได้เช่นเดิม พลวัตรของอัตลักษณ์จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นอัตลักษณ์ทางการเมืองในปริมนทลสาธารณะ เพื่อสร้างสิทธิในการต่อรองและพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เพื่อยืนยันบอกเล่าตัวตนทางอัตลักษณ์อัน

แท้จริงที่อิงอยู่กับประวัติศาสตร์คุณค่า สิทธิชุมชน และความเป็นมาทางสังคมดั้งเดิม นั่นคือการเป็นสังคมประมงมิใช่สังคมแห่งการทำนาดังที่เข้าใจโดยทั่วไป

ดังนั้น การสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของกลุ่มคนปากมูลที่สอดคล้องกับสภาพและบริบททางนิเวศ สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรม จะช่วยให้เข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างถูกต้องและชัดเจนมากขึ้น ซึ่งมีนัยสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการบริหารจัดการเขื่อนปากมูล โดยเฉพาะการเปิดและปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลให้สอดคล้อง และเหมาะสมต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในฐานะที่เป็นชาวประมง ทั้งนี้เพื่อให้ชาวปากมูลได้มีโอกาสพึ่งตนเองได้จากฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นและนำไปสู่การจัดการทรัพยากรและการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

อานันท์ กาญจนพันธ์

2544 วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา
กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อภิัญญา เฟื่องฟูสกุล

2543 สถานภาพผลงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตการปรับตัวของสังคมไทย: แนวคิดหลัก
ทางสังคมวิทยาเรื่องอัตลักษณ์ (Identity) (ฉบับร่าง) เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1 วันที่ 15-16 ธันวาคม 2543 จัดโดย คณะกรรมการ
สภาวิจัยแห่งชาติ ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น.

คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีเขื่อนปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้

2545 แม่มุน การกลับมาของคนหาปลา เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้.

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

2545 รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง โครงการศึกษาวิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบ
นิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล อุบลราชธานี:

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

2543 รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง การประเมินผลกระทบเรื่องสิ่งแวดล้อมด้าน
เศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการไฟฟ้า
พลังน้ำเขื่อนปากมูล ขอนแก่น.

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย

2545 สรุปข้อมูลเฉพาะด้านชั้นร่างรายงานฉบับสุดท้าย โครงการติดตามสภาพ
เศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อม และการจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎร
และชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง.

กนกวรรณ มะโนรมย์ และคณะ

2545 "การศึกษาด้านสังคมวัฒนธรรม" รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง โครงการศึกษา
วิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปาก
มูล อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย

2543 ความจริงที่เขื่อนปากมูล กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่าย
ผลิตแห่งประเทศไทย.

ศิริพร โคตะวินนธ์

2543 วิทยานิพนธ์เรื่อง ผู้หญิงในกระบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ
กรณีศึกษาฝ่ายราชินีไศล: หมู่บ้านแม่มนม้ายืน 2 และ 3 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิสูตร อยู่คง

2544 "ป่าทามในสายตานักวิชาการป่าไม้" ป่าทามป่าไทย กรุงเทพฯ: เอดิสัน เพรต โปร
ดักส์.

ยศ สันติสมบัติ

2545 รายงานการวิจัยเรื่อง พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุม
ชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม.
กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ประสิทธิ์ คุณรัตน์และคณะ

2545 รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุ่ง
ป่าทาม บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ประกอบ วิโรจน์กฎ และ ฤกษ์ชัย ศรีวิมาศ

2543 รายงานการวิจัยเรื่อง คุณสมบัติน้ำไหลของน้ำท่าจากลุ่มน้ำในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือ อุบลราชธานี. ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ศรีศักร วัลลิโภดม

2533 แอ่งอารยธรรมอีสาน (ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ) กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

วันดี สันติภูมิเมธี

2545 "กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยใหญ่ชายแดนไทย-พม่า กรณี
ศึกษา หมู่บ้านเบียงหลวง อำเภอเวียงแห่ จังหวัดเชียงใหม่" ข้ามพรมแดน สังคมศาสตร์ 15
(1): 219-248.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร

2542 วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณะ และความเป็นอื่น
กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.

เดชรัต สุขกำเนิด

2542 "รายงานการศึกษา เรื่อง การเปลี่ยนแปลงภาวะเศรษฐกิจและสังคมภายหลังการสร้าง
เขื่อนปากมูล" บันทึกชาวบ้าน วิถีชีวิตชุมชนลุ่มน้ำมูล. อุบลราชธานี: ฝ่ายผลิตและบริการ
เอกสาร มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี: 93-113.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร

2546 รายงานผลการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล ใน
อำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม และสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี กรุงเทพฯ

กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม)

2543 "ความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศและระบบสังคมและวัฒนธรรม" ใน
รายงานการวิจัยเรื่องความหลากหลายทางนิเวศวิทยาและระบบการเกษตรบริเวณ
เขื่อนปากมูล อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

World Commission on Dam.

2000 Final Report on Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand South Africa

Plummer, Ken.

1995